

KAZIMIERZ ORZECOWSKI (Wrocław)

Własność feudalna i jej przemiany u schyłku epoki

(Głównie na tle stosunków Europy środkowej i ze szczególnym uwzględnieniem Śląska)

Ponieważ nasze poniższe rozważania dotyczą schyłku feudalizmu, dlatego też ich zasadniczy akcent będzie spoczywał na przekształceniach typu własności podstawowych środków produkcji. Sprawa form tylko drugorzędnie będzie potraktowana i w innej płaszczyźnie niż to na ogół się czyni. Pominie my mianowicie rozróżnienie na lenna i alodia, specyficzne formy majoratu i fideikomisu, problem „wolnych państw stanowych” (*freie Standesherrschaften*) itd., ponieważ u schyłku feudalizmu wszystkie te instytucje już tylko znikomy wpływ mogły wywrzeć na ustroj rolny, albo też dla niego były w ogóle obojętne. Natomiast rozpatrzmy dokładniej te formy, które własność feudalna przybierała w zależności od ustrojów agrarnych, panujących na rozpatrywanych przez nas terytoriach.

Uwaga nasza będzie przede wszystkim skoncentrowana na stosunkach śląskich. Aby jednak spostrzeżenia nasze móc w pewnej mierze uogólnić, zestawimy również najkonieczniejsze wiadomości z terenów położonych na wschód od Łaby, gdzie panowała w rolnictwie gospodarka folwarczno-pańszczyźniana oraz z Niemiec zachodnich na zachód od Łaby o bezwzględnie dominującej gospodarce czynszowej. W niemieckiej literaturze ziemie na wschód od Łaby określane są w skrócie jako *Ostelbien*, na zachód zaś od tej rzeki położone — jako *Westelbien*. Nazwy te są sobie wyraźnie przeciwstawiane, przede wszystkim z uwagi na występujące na obu terytoriach różnice rolnego ustroju. W naszym artykule będziemy niejednokrotnie używali tych niemieckich terminów, ażeby w ten sposób uniknąć wyrażen opisowych i bardziej skomplikowanych.

I

Punktem wyjściowym rozważań musi być pojęcie własności feudalnej jako określonego typu własności podstawowych środków produkcji. Definicji takiej nie znajdujemy w dorobku burżuazyjnej literatury cywilistycznej i historyczno-prawnej. Literatura ta nie opierała swych docie-

kań na teorii formacji społeczno-ekonomicznych i dlatego z natury rzeczy nie było w niej miejsca na pojmowanie własności w rozróżnieniu jej poszczególnych typów, odpowiadających określonym stosunkom produkcji¹. Dopiero materialistyczne ujmowanie dziejów przyniosło ze sobą możliwość tak daleko idących uogólnień i pozwoliło wyodrębnić kolejne typy państw i obowiązujące w nich prawa.

Dotychczas przy historycznych rozważaniach na temat własności środków produkcji za punkt wyjścia były brane wypowiedzi J. Stalina, zawarte w pracy *O materializmie dialektycznym i historycznym*. Nigdzie bowiem indziej w klasycznej literaturze marksizmu-leninizmu nie znajdujemy sformułowań równie syntetycznych, które by swym zasięgiem obejmowały wszystkie formacje społeczno-ekonomiczne. Dlatego też i my pójdziemy tu w ślady dotychczasowej literatury.

Stalin w cytowanej tu pracy określił własność pana feudalnego jako „całkowitą własność w stosunku do środków produkcji i niepełną w stosunku do wytwórcy — chłop pańszczyźnianego”². Widać od razu, że nie z definicją tutaj, lecz raczej z opisem mamy do czynienia. Prócz tego zaś, przekład rosyjskiego oryginału, stosowany w polskich wydaniach jest fałszywy. Oczywisty błąd leży w tym, że użyty przez Stalina zwrot „niepełna sobstwiennost na kriepostnago krieistianina” przetłumaczono jako „niepełną własność pańszczyźnianego chłop”. Tymczasem jednak wiadomo, że pańszczyzna nie była zjawiskiem typowym dla feudalizmu jako takiego i że występowała jako zjawisko masowe tylko na terenach o gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej. Inną już drogę wybrał polski przekład podręcznika ekonomii politycznej, gdzie termin „kriepostnyj krieistianin” konsekwentnie oddawano przez dwuczłonowe określenia „chłop-poddany”³. I to nie jest jeszcze dostatecznie precyzyjne, ponieważ wyraz „poddanie” w sformułowaniach tych ma zabarwienie odmienne niż w języku potocznym. Naszym zdaniem najściślejszym odpowiednikiem terminologii rosyjskiej, używanej przez Stalina, byłoby tutaj „chłop uzależniony feudalnie” lub wręcz „chłop feudalny”⁴.

¹ Niemniej jednak należy przypomnieć, że wybitni prawnicy okresu międzywojennego mimo odmiennych pozycji ideologicznych wyraźnie odczuwali brak pojęcia własności feudalnej jako typu. Dla przykładu można tu wymienić J. W. Hedemanna, *Die Fortschritte des Zivilrechts im XIX Jahrhundert*, 2 Teil, 1 Hälfte, Berlin 1930, gdzie pod instytucją własności zwierzchniej autor ujął niemal całą własność feudalną w rozumieniu typu, opis zaś jej likwidacji dany przez niego jest niczym innym jak obrazem likwidacji feudalnej własności ziemi.

² J. Stalin, *Zagadnienia leninizmu*, Warszawa 1949, s. 511.

³ Np. *Politiczeskaja ekonomija (uczebnik)*, Moskwa 1954, s. 40, 42, 43 oraz przekład polski, Warszawa 1956 (wyd. 2), s. 59, 61, 62 i n.

⁴ Poparcie dla tego rodzaju tłumaczenia znajdujemy w polskim wydaniu podręcznika ekonomii politycznej, gdzie leninowski termin *kriepostniczeskoje obszczestwo*

Sformułowanie Stalina wymaga pewnego komentarza. Mianowicie „niepełną własność” w stosunku do wytwórcy należy oczywiście rozumieć nie w sensie praw własnościowych o określonym nasileniu i zakresie, lecz w sensie przysługującego panu władztwa. W tym przedmiocie posiadamy cały szereg wypowiedzi klasyków⁵ i późniejszej literatury naukowej⁶. Tak samo źródła tylko zupełnie wyjątkowo pozwalają dostrzec pewne nikielne ślady własnościowych praw feudała wobec uzależnionego od niego chłopca⁷. Z reguły jednak źródła informują tylko o władztwie przysługującym feudałowi.

W ten sposób — jak widzimy — we własności feudalnej można wyróżnić dwa czynniki: własność ziemi jako podstawowego środka produkcji i władztwo pana feudalnego. Na tej dwoistości jej struktury opierając się moglibyśmy określić własność feudalną jako organiczne połączenie w rękę jednego podmiotu własności ziemi i specyficznego władztwa wobec ludzi tę ziemię posiadających, względnie na niej zamieszkających. Trzeba przy tym zdać sobie sprawę że „ciężar gatunkowy” całej instytucji zamykał się właśnie w owym szczególnym władztwie. Ono bowiem było tym czynnikiem, który bezpośrednio umożliwiał stosowanie wobec chłopstwa feudalnego wyzysku. Ono stanowiło *signum specificum* odróżniające ten typ własności od własności niewolniczej i kapitalistycznej. Kładąc akcent na tym władztwie nie stajemy jeszcze przez to w sprzeczności ze sformułowaniem Stalina, że „nie ... przymus pozaekonomiczny ... był podstawą feudalizmu, lecz feudalna własność ziemi”⁸. Organiczne związki własności ziemi i władztwa podkreśliliśmy bowiem dostatecznie silnie w samej definicji. Specjalny zaś akcent na władztwie służy temu, by objąć tą definicją również pewne schyłkowe formy własności feudalnej, charakterystyczne dla stosunków w Niemczech zachodnich⁹.

(Soczinienija, t. 23, s. 445) oddano przez „społeczeństwo feudalne”. Por. tekst rosyjski *Ekonomii politycznej* wyd. 1, s. 48 oraz tekst polski, wyd. 1, s. 65.

⁵ K. Marks i F. Engels, *Dzieła*, wyd. 1 (ros.), t. IV, s. 14; t. XVI, cz. 1, s. 405, 409—410; t. XIX, cz. 2, s. 352—353; W. Lenin, *Dzieła*, t. 3, Warszawa 1953, s. 191—192.

⁶ A. W. Wieniediktow, *Państwowa własność socjalistyczna*, Warszawa 1952, s. 93; (J. Bardach), *Zarys historii państwa i prawa polskiego* t. I (makieta powielana), s. 118.

⁷ Np. przy formach surowszego poddaństwa, występującego pod nazwą *Leibeigenschaft*. Pewne skojarzenia budzą tu również instytucje *Halseigenschaft* i *Eigenbehörigkeit*, przy których jednak sytuacja chłopca feudalnie zależnego była nieporównanie lepsza, znacznie lepsza nawet od dziedzicznych poddanych (*Erbuntertanen*) we wschodnich Niemczech.

⁸ J. Stalin, *Ekonomiczne problemy socjalizmu w ZSRR*, Warszawa 1952, s. 46.

⁹ Por. s. 130.

II

Treść feudalnej własności ziemi nie była jednorodna¹⁰. Daliśmy temu wyraz w definicji przez nas sformułowanej, wymieniając obok siebie prawa własnościowe¹¹ i uprawnienia o charakterze władczym. Nie koniec na tym. Oto bowiem z jednej strony prawa własnościowe pana feudalnego¹², z drugiej zaś jego władztwo dalekie były od jednolitości. Treść feudalnej własności, jej wewnętrzną strukturę, najlepiej da się poznać przy pomocy systematycznego przeglądu, który dajemy poniżej.

1. P r a w a w ł a s n o ś c i o w e pana zgodnie z właściwą feudalizmowi podzielnością praw, wykazywały treść bardzo rozmaitą. I tak występowała wśród nich:

a) Przede wszystkim własność pełna. Przysługiwała ona panu feudalnemu w odniesieniu do majątku bezpośrednio przez niego posiadanego i wykorzystywanego gospodarczo, tzn. domu mieszkalnego i jego najbliższego otoczenia, zabudowań gospodarczych, ziem folwarcznych i lasów. Ten sam rodzaj praw przysługiwał mu również do pewnych ziem, które użytkował wspólnie z chłopami, jak np. las obciążony serwitutem, wspólne pastwiska itp. Pewną anomalią w tym zakresie była pańska pełna własność wobec wiejskich wygonów (*Aue, Gea*) na Śląsku, w Brandenburgii i na Pomorzu. Ziem tych bowiem pan ani nie posiadał, ani w żaden sposób nie pobierał z nich pożytków¹³. We wszystkich wymienionych tu wypadkach prawa pana były najszersze i nie ograniczone żadnymi uprawnieniami chłopskimi¹⁴. Nie ulega wątpliwości, że były one w zasadzie analogiczne do praw, które później, w kapitalizmie, przysługiwały obszarnikom do ziemi.

b) Własność gospodarstw *lassyckich*, która przysługiwała panom na terenach położonych na wschód od Łaby, analogiczne do niej pod wielu względami prawa panów w wypadku *Leibrecht, Freistift*, i *Herrengunst* w Bawarii¹⁵, *Schupflehen, Falllehen*, czy *Kellerlehen* w Ba-

¹⁰ Na fakt ten zwrócił już uwagę K. Grünberg, *Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien*, Leipzig 1894, Bd. I, s. 381.

¹¹ Termin ten rozumiemy tu szeroko obejmując nim własność pełną oraz wszelkie właściwe feudalizmowi formy własności ograniczonej, które przysługiwały wielkim właścicielom wobec ziem chłopskich.

¹² Bierzemy tu pod uwagę tylko prawa do ziemi jako podstawowego środka produkcji, własność ruchomości pozostawiając na uboczu.

¹³ E. Riemann, *Das Schlesische Auenrecht*, Breslau 1928, s. 7, 30—31.

¹⁴ Nie bierzemy tu pod uwagę serwitutów, przysługujących chłopom do pańskich lasów, pastwisk itp.

¹⁵ S. Hausmann, *Die Grundentlastung in Bayern*, Strassburg 1892, s. 34, 38—39.

denii¹⁶ i Wirtembergii (południowej)¹⁷, wobec niedziedzicznych majerów w hrabstwach Göttingen i Grubenhagen¹⁸, wobec tzw. *Festegüter* we wschodnim Szlezwiku i Holsztynie¹⁹, podobnych do nich duńskich *Fæstebønder*²⁰ itd. — formalnie biorąc była też własnością pełną, niemniej jednak w praktyce w pewien specyficzny sposób ograniczoną. Problem ten znamy dokładniej tylko w odniesieniu do lassyckiego posiadania²¹, gdzie chłopci wbrew obowiązującym w tej mierze zasadom rozporządzali gospodarstwami tzn. zbywali je, przekazywali przyszłym dziedzicom lub rozporządzali nimi na wypadek śmierci, obciążali, częściowo wydzierżawiali, nie zawsze dbając przy tym o zgodę i zatwierdzenie pana. Jest zatem oczywiste, że praw pana w tego rodzaju wypadkach nie można traktować na równi z przysługującą mu własnością ziem folwarcznych.

c) Podobna była sytuacja pana feudalnego wobec ziem posiadanych przez majerów w Dolnej Saksonii²² i przez kolonów w Westfalii²³ z tym jednak, że tutaj prawa pana również formalnie będące pełną własnością, jeszcze bardziej niż przy lassyckim posiadaniu były zacieśnione, i to nie tylko drogą praktyki. Mianowicie samo prawo przyznawało majerom możliwość rozporządzania nieruchomością (tyle, że bez prawa zmiany jej dotychczasowego gospodarczego wykorzystywania), prócz tego zaś uznawało prawo własności chłopca do budynków gospodarstwa²⁴. W praktyce zatem prawa feudalnego właściciela sprowadzały się najwyżej do własności zwierzchniej, i to nawet czasami dość iluzorycznej²⁵.

d) Własność ograniczona tzn. tylko własność zwierzchnia przysługiwała panu feudalnemu do wszystkich gruntów, posiadanych przez chłopów na prawach własności podległej. Były to przede wszystkim wszelkie formy dziedzicznego oczynszowania (*Erbzins*, na Dolnym Śląsku zwany własnością dolnośląską), wszystkie formy dzie-

¹⁶ T. Ludwig, *Der Badische Bauer im achtzehnten Jahrhundert*, Strassburg 1896, s. 70.

¹⁷ Bucheberger-Fuchs, *Die Bauernbefreiung in Württemberg*, w wydaniu: J. Conrad, W. Lexis, *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (skrót: HSW), 3. Ausg., Bd. II, s. 554.

¹⁸ W. Wittich, *Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland*, Leipzig 1896, s. 21.

¹⁹ M. Sering, *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein*, Berlin 1908, s. 305.

²⁰ W. Scharling, *Die Bauernbefreiung in Dänemark*, HSW, Bd. II, s. 577.

²¹ Na temat lassyckiego posiadania mamy na ukończeniu większą rozprawę pt. *Lassyckie posiadanie ziemi na Górnym Śląsku u schyłku epoki feudalnej*.

²² Wittich, *Grundherrschaft in Nordwestdeutschland*, s. 8.

²³ J. Sommer, *Darstellung der Rechtsverhältnisse der Bauerngüter im Herzogtum Westfalen*, Hamm — Münster 1823, s. 126 i in.

²⁴ Wittich, *Grundherrschaft in Nordwestdeutschland*, s. 50.

²⁵ Ibidem, s. 227, 223, 233—235.

dzicznych lenn chłopskich, duńskie²⁶ — występujące również w Szlezewiku²⁷ — *Bodengüter*, itd. Tutaj pan miał tylko pewien udział w rozporządzaniu gospodarstwem (w postaci udzielania zatwierdzeń dla kontraktów chłopskich) i w pożytkach, które do jego rąk płynęły jako renta feudalna.

e) Tylko nikłe ślady praw własnościowych w postaci nielicznych i drobnych danin przysługiwały panu wobec ziem, które stanowiły pełną własność chłopską, jak np. *schlichte Zinsgüter* w Turynгии i Saksonii Elektoralfnej²⁸, lub gospodarstwa posiadane na prawie chełmińskim (*Kölmgergüter*) w Prusach Wschodnich²⁹.

2. Władztwo pana feudalnego też nie było w swej treści jednolite. Można w nim łatwo wyróżnić trzy części składowe, odpowiadające trojakiemu aspektowi chłopskiego poddaństwa. A mianowicie:

a) Władztwo pana z tytułu własności, przysługującej mu do ziemi posiadanej przez chłopa. Jego wyrazem było przede wszystkim pobieranie przez pana renty feudalnej, występującej we wielu formach i pod bardzo licznymi nazwami, następnie zaś prawo usuwania chłopa z ziemi w trybie represji lub rugu, prawo pobierania *laudemiów*³⁰ itd.

²⁶ Tu noszące nazwę: *Selvejerbönder*, por. Scharling, *Bauernbefreiung*, s. 577.

²⁷ Sering, *Erbrecht*, s. 34 i in., s. 284 i in.; Niektórzy autorzy (jak np. N. Falck, *Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts*, Altona 1825—1848, Bd. 5 (1), s. 197) uważają *Bodengüter* za chłopską własność pełną.

²⁸ F. Lütge, *Die mitteldeutsche Grundherrschaft*, Jena 1934, s. 66 i n.

²⁹ W. Brünneck, *Zur Geschichte des Grundeigentums in Ost- und Westpreussen*, I. *Die kölmischen Güter*, Berlin 1891, s. 125 i n.

³⁰ W zasadzie *laudemia* były pobierane *in signum domini directi*, lecz w początkach XIX w. starano się również traktować je jako opłaty pobierane przez panów z tytułu pełnienia jurysdykcji nad chłopami.

Feudalnym właścicielom przysługiwało również niejednokrotnie wyłączne prawo warzenia piwa (*Braurbar*; w odniesieniu do pędzenia wódki żadne takie ograniczenia nie obowiązywały, por. F. Pachaly, *Das schlesische Provinzialrecht*, Breslau 1831, s. 51), zakładania oraz utrzymywania młynów (*Mühlengerechtigkeit*), wyolekiania pieczywa (*Backhausgerechtigkeit*) oraz łączący się z nimi przymus wywierany wobec okolicznej ludności (*Brauzwang, Mahlzwang, Backhauszwang*, względnie *Backofenzwang*). Jest jednak co najmniej wątpliwe, czy uprawnienia te można zaliczyć do władztwa, stanowiącego część składową feudalnej własności. Osiemnastowieczni juryści (dla Śląska: J. Friedenberg, *Tractatus de Silesiae iuribus*, Breslau 1738, Cap. XXIX, s. 11, 36 i n.; Stylo, *Das Provinzialrecht von Niederschlesien*, Breslau 1830, s. 250, 264; Pachaly, *Provinzialrecht*, s. 51, 57; dla innych ziem, np. Saksonii, por. J. Klingner, *Sammlungen zum Dorf- und Bauernrechte*, Leipzig 1743—1755, Bd. I, s. 638, 643, Bd. IV, s. 686, 915 — lecz z zastrzeżeniem, że w Saksonii zakładanie nowych młynów nie podlega ograniczeniom, ibidem, Bd. IV, s. 336, 383. Por. też F. Haun, *Bauer und Gutsherr in Kursachen*, Strassburg 1892, s. 110 i n.) stwierdzali wyraźnie, że uprawnienia te stanowiły *regale* panującego i tylko na

b) Władztwo pana z tytułu osobistego poddaństwa chłopów było w stosunkach wiejskich najwyraźniejsze i najłatwiej dostrzegalne. O.o bowiem jego bezpośrednim wyrazem było przytwierdzenie chłopu do ziemi, na jego podstawie pan mógł chłopu zwolnić z więzów zależności, albo go w poddaństwie utrzymać, na jego podstawie pan zezwalał chłopu na naukę rzemiosła, na służbę w mieście lub poza granicami swej wsi, na zawarcie małżeństwa — i przy tej okazji pobierał szereg opłat i danin. Mógł też zmusić chłopu do objęcia opustoszałego gospodarstwa. Bardzo istotnym skutkiem tej części pańskiego władztwa było prawo do darmowej (lub niemal darmowej) pracy dzieci chłopskich we dworze w ramach najmu przymusowego (*Zwangsgesindedienst*). Przy surowszym poddaństwie o cechach niewoli osobistej (*Leibeigenschaft*) pan feudalny miał prawo pobierać pewne szczególne opłaty okresowe np. *Leibzins*, względnie *Leibschilling*, *Leibhuhn* (w Badenii ³¹) lub jednorazowe, np. z okazji śmierci poddanego (*Besthaupt*, *Todfall*, *Kleiderfall*) ³². Władztwo pana wynikające z poddaństwa osobistego we formie *Leibeigenschaft* miało niejednokrotnie ³³ skutki również w dziedzinie praw rzeczowych. Mianowicie pan był traktowany w pewnych wypadkach jako właściciel ruchomości poddanego.

c) Władztwo pana z tytułu sprawowanego sądownictwa i władzy administracyjno-policyjnej we wsi jest ostatnim składowym elementem władczych uprawnień, przysługujących właścicielowi feudalnemu. Było ono podstawą pobierania szeregu danin (czynsze jurysdykcyjne, *Schutzgelder*) ³⁴ i robocizn, szczególnie

podstawie szczególnego przywileju mogły być wykonywane. Konsekwencją takiego stanu rzeczy było z jednej strony, że nie tylko feudalni właściciele byli posiadaczami wymienionych praw, lecz również z reguły miasta, z drugiej strony zaś fakt, że nie wszyscy feudalni właściciele z tego przywileju korzystali (dla Śląska por. np. wyraźne stwierdzenie u Friedenberga, *Tractatus*, cap. XXIX, s. 36). Prócz tego zaś zasięg terytorialny tych uprawnień nie zawsze pokrywał się z zasięgiem władztwa gruntowego danego feudalnego właściciela. Powyższe nie pozwalało uprawnień tych uważać za integralną część składową feudalnej własności ziemi i dlatego nie uwzględniamy ich w naszym omówieniu. Tylko dla ogólnej informacji dodamy jeszcze, że wszystkie tego rodzaju prawa zostały na terenie Prus zniesione bez odszkodowania edyktem z 28 X 1810 r. (GS 1810, nr 10, s. 95).

³¹ Ludwig, *Badische Bauer*, s. 38—39.

³² Ibidem, s. 41—43, Th. Goltz, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, Bd. I, Stuttgart-Berlin 1902, s. 205.

³³ Np. w Meklemburgii, por. też Knapp, *Bauernbefreiung*, Bd. I, s. 123.

³⁴ Czynsze jurysdykcyjne były uiszczane głównie przez posiadaczy drobnych obiektów chłopskich (chałupników), przeważnie w wysokości 1 talara rocznie. *Schutzgelder* (opłaty opiekuńcze) składali panu komornicy i wycuźnicy oraz obcy poddani, zamieszkujący (np. jako obca czeladź) we wsi.

podwód i stróży³⁵. Przede wszystkim należy jednak zwrócić uwagę na społeczną funkcję tej części pańskiego władztwa. Mianowicie sądownictwo nad chłopami i policja we wsi skupiona w jego ręku, dawały mu nieograniczone wprost możliwości stosowania nacisku wobec chłopów poddanych³⁶. Bez przesady można stwierdzić, że w obu tych pańskich uprawnieniach zamykała się niemal całość realizowanego przez niego przymusu pozaekonomicznego.

W konkretnych przypadkach nie wszystkie powyższe elementy były równie silnie reprezentowane w ręku poszczególnych feudałów. To było przyczyną różnorodności form interesującej nas instytucji, w szczególności przy zestawianiu Niemiec wschodnich i zachodnich.

III

Różnorodność form feudalnej własności ziemi w rozumieniu ściśle prawnym (tzn. rozróżnienie na lenna i alodia, majoraty, fideikomisy itd.) nie interesuje nas tutaj zupełnie³⁷. Formy tej instytucji można jednak również pojmować inaczej, mając na względzie zróżnicowanie własności feudalnej w jej stosunku do ludności eksploatowanej oraz różnice we formach tej eksploatacji.

W niemieckich źródłach XVIII i XIX wieku, a także we wcześniejszej historycznej i prawniczej literaturze występowały *promiscue* dwa określenia: *Grundherrschaft* i *Gutsherrschaft*. Były one używane jako synonimy³⁸ lub też w znaczeniach odmiennych, lecz nie jasno rozgraniczonych. Kres tym dwuznacznościom starał się położyć G. F. Knapp i jego rozróżnienie do dziś jest obowiązujące³⁹.

Uczony ten oddzielił od siebie pojęcia *Gutsherrschaft* i *Grundherrschaft* biorąc pod uwagę stronę gospodarczą stosunków, które im odpowiadały. Ani on, ani jego uczniowie nie starali się przy tym na ogół⁴⁰

³⁵ Ludwig, *Badische Bauer*, s. 14.

³⁶ Por. np. F. Haun, *Bauer und Gutsherr in Kursachen*, Strassburg 1892, s. 139—140 oraz 149—150 (o swoistym ustawodawstwie panów w sprawach gospodarczych).

³⁷ Por. uwagę wypowiedzianą na wstępie.

³⁸ W. Wittich, *Gutsherrschaft*, HSW, Bd. V, s. 209.

³⁹ F. G. Knapp, *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens*, Leipzig 1887, Bd. I, s. 28—49, w szczególności zaś dla przeciwstawienia tych dwu pojęć s. 44/45; por. także G. F. Knapp, *Die ländliche Verfassung Niederschlesiens*, w: *Grundherrschaft und Rittergut*, Leipzig 1897, s. 42—43.

⁴⁰ Jeden z autorów tej szkoły, T. Ludwig, *Badische Bauer*, s. 14 dał taką definicję, z którą jednak trudno się zgodzić: *Unter Grundherrschaft verstehen wir die Summe aller dinglichen Berechtigungen, welche einer bestimmten Person an gewissen Gütern zustehen*. Definicja ta jest dla nas bezużyteczna, ponieważ określa jedynie szczątkowe władztwo gruntowe, właściwe ziemiom niemieckim południowo-zachodnim. Por. co do tego przypis 68.

o sformułowanie definicji odpowiadających obu tym pojęciom i poprzestawali na opisie. Przytaczamy go poniżej w wersji jaką nadał im W. Wittich w *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*.

„Władztwo gruntowe (*Grundherrschaft*)⁴¹ dostarcza przede wszystkim dochodów nadających się wprost do konsumpcji. Pan gruntowy dla stworzenia własnego warsztatu produkcji rolnej nie wykorzystuje tutaj chłopskich świadczeń ani swych praw do ziemi chłopskiej, które przysługują mu z tytułu władztwa gruntowego, lub też korzysta z nich tylko przygodnie. Wprawdzie pan gruntowy z reguły posiada własne gospodarstwo rolne, uprawiane przy wykorzystaniu chłopskich robocizn. Produkcja ta jednak służy przede wszystkim zaspokajaniu zapotrzebowań pańskiego domu i tylko ewentualna nadwyżka przeznaczana jest na zbytni... Przeważającą większość dochodów pana gruntowego stanowią czynsze od zależnych gospodarstw chłopskich uiszczane mu w pieniądzu lub w naturze.

Władztwo folwarczne (*Gutsherrschaft*)⁴² powstaje wówczas, gdy własne gospodarstwo pana gruntowego zaczyna rozwijać się w sensie kapitalistycznym⁴³, tzn. dążąc wyłącznie lub przede wszystkim do produkowania na szeroką skalę dla rynku. Dotychczas mająca małe znaczenie własna gospodarka pana, coraz bardziej staje się ośrodkiem wszystkich zainteresowań, i szybko staje się wyłączną podstawą gospodarczej przewagi pana. Chłop... tutaj już tylko rzadko uiszcza czynsze w pieniądzu i naturze; za to tym więcej pańszczyzn spada na jego barki. Ponieważ pan dla swej produkcji zakrojonej na szeroką skalę potrzebuje więcej ziemi, zatem stara się rozszerzyć swój folwark na koszt zależnych od niego gospodarstw chłopskich. W tym celu ogranicza prawa, przysługujące chłopom wobec ziemi”⁴⁴.

Uczeni niemieccy uznawali zgodnie, że *Gutsherrschaft* jest formą chronologicznie późniejszą niż *Grundherrschaft* i że sama z władztwa

⁴¹ Termin *Grundherrschaft* na ogół oddaje się w języku polskim przez „władztwo gruntowe”.

⁴² W. Rusiński, *Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego*, Przegląd Historyczny, t. XLVII, Warszawa 1956, s. 626 używa terminu „władztwo dworskie” jako odpowiednika niemieckiego wyrazu *Gutsherrschaft*. Nam jednak lepiej dobrane wydaje się określenie „władztwo folwarczne”.

⁴³ Jedną z podstawowych tez szkoły Knappa było, że folwark produkujący na zbytni stanowi już przedsiębiorstwo kapitalistyczne. Ten sam pogląd reprezentował ostatnio J. N i c h t w e i s s. Co do krytyki tego oczywiście niesłusznego poglądu por. wypowiedzi J. K u c z y ŋ s k i e g o w *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, t. II, 1954, s. 467 i n. oraz w języku polskim ciekawy artykuł B. Z i e n t a r y, *Z zagadnień spornych tzw. „wtórnego poddaństwa” w Europie Środkowej*, Przegląd Historyczny, t. XLVII, Warszawa 1956, s. 6 i n.

⁴⁴ Wittich, *Gutsherrschaft*, s. 209.

gruntowego się rozwinęła. Takiemu pogładowi w zasadzie nic nie można zarzucić z wyjątkiem oceny samego zjawiska. Oto bowiem uczeni ci uznawali *Gutsherrschaft* za formę wyższą niż władztwo gruntowe i w zestawieniu z nim — postępową. Nie trzeba nawet gromadzić specjalnie argumentów dla zbijania tej tezy. Takiemu postawieniu sprawy przeczy bowiem kategorycznie sam fakt gospodarczego zacofania ziem na wschód od Łaby w porównaniu ze stosunkami w *Westelbien*, podkreślany tyłokrotnie przez tych samych pisarzy.

Rozróżnienie między władztwem gruntowym i folwarcznym zostało przez Knappa i jego szkołę przeprowadzone wyłącznie na płaszczyźnie gospodarczej⁴⁵. Wskutek tego obie instytucje nie tylko w błędny i niepotrzebny sposób zostały sobie przeciwstawione⁴⁶, lecz również zatraciły swój właściwy charakter. Tym, co zaciążyło ujemnie na rozróżnieniu wprowadzonym przez Knappa i jego szkołę było bowiem zlekceważenie treści i terminologii źródeł. Po pierwsze nie wolno było pomijać faktu, że *Grundherrschaft* i *Gutsherrschaft* były często używane na określenie tych samych stosunków. Po drugie nie można było nie doceniać semantycznej treści określeń, powszechnie używanych dla tych instytucji. Ich niezmiennie powtarzającym się członem jest bowiem „władztwo” (*Herrschaft*)⁴⁷. Skoro współczesna terminologia kładła nacisk na władztwie, jest oczywiste, że instytucje odpowiadające takim nazwom musiały mieścić się w ramach uprawnień o charakterze władczyim udzielanych jednostkom przez obowiązujące prawo, nie zaś stanowić określenia dla konkretnych form ustroju rolnego⁴⁸.

⁴⁵ Ibidem, s. 210; F. Lütge, *Die mitteldeutsche Grundherrschaft*, Jena 1934, s. 195.

⁴⁶ Już J. Jessen, *Die Entwicklung und Entstehung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zum Beginn der Agrarreformen*, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Bd. 51, 1922, s. 5 wskazywał na to, że pojęć *Grundherrschaft* i *Gutsherrschaft* nie można sobie przeciwstawiać. Trzeba tu jednak zwrócić także uwagę, że Knapp nie zawsze był konsekwentny w przeciwstawianiu sobie tych pojęć. Widać to jasno z jego sformułowań w pracy o uwłaszczeniu w Prusach (*Bauernbefreiung*, Bd I, s. 38, 43) i w późniejszych enuncjacjach, gdzie (*Die ländliche Verfassung Niederschlesiens*, s. 42) np. czytamy: *Im Osten... das Dominium, dessen Herr zugleich Grundherr und Gerichtsherr ist, hat... etwas einheitliches... der schlesische Adelige im 18. Jahrhundert bezeichnet wird: „Erb- und Gerichtsherr“, dass heisst Herr von Erbuntertanen und Inhaber des Gerichts; und der Herr von Erbuntertanen ist zugleich der Grundherr.*

⁴⁷ B. Zientara w recenzji z książki F. Lütgego, *Die Bayerische Grundherrschaft*, *Przegląd Historyczny*, tom XLVII, s. 577 jako odpowiednik słowa *Herrschaft* wysunął polskie „władza”, sam wyczuł jednak, że „odpowiada to niezbyt ściśle” niemieckiemu terminowi. Na ogół mówi się tu o władztwie i my też tego określenia będziemy używali.

⁴⁸ Podobne stanowisko zajął Jessen, op cit., s. 6, przede wszystkim zaś F. Lütge, *Mitteldeutsche Grundherrschaft*, s. 195—196: *Die Knappsche Schule, und*

Pojęcie władztwa (*Herrschaft*) wyjaśniał ostatnio w niemieckiej literaturze F. Lütge. Sformułowana przez niego definicja jest trudna do adekwatnego przetłumaczenia, dlatego podajemy ją w oryginale: *Herrschaft ist ein komplexer Tatbestand, der die Personen erfasst, der zwischen zwei Personen eine personale Beziehung, und zwar eine zutiefst sittliche Wechselseitigkeitsbeziehung begründet, bei der beide Partner Rechte und Pflichten haben*⁴⁹. Niewątpliwym błędem tej definicji jest zestawianie *al pari* podmiotu władztwa i osób, wobec których władztwo to było realizowane. W takim ujęciu prawa i obowiązki każdego z „partnerów” zdają się równoważyć, to zaś w warunkach jakkolwiek pojętej *Herrschaft*, tym bardziej w ramach zależności feudalnej, nie miało i zasadniczo nie mogło mieć miejsca. W ten sposób definicja Lütgego jest wyraźnie ahistoryczna, tak ogólnikowa, że można by ją zastosować do stosunków każdej historycznej epoki.

W konsekwencji powyższego ujmowania władztwa Lütge przeciwstawił sobie *Grundherrschaft* i *Gutsherrschaft* w następujący sposób: (Cechą charakterystyczną *Gutsherrschaft* jest), „*dass die Herrschaftsbefugnis, und zwar die Herrschaft über den räumlich und ständisch umschlossenen Personenkreis real von dem Besitze eines entsprechend privilegierten Gutes ausgeht und nicht lediglich an dem Obereigentum über bäuerliche Hufen oder Feldstücke haftet, wie dies die Grundherrschaft charakterisiert. Die Gutsherrschaft als politisch-soziale Herrschaftsform ist also ganz unabhängig davon, ob der Herr Eigentums- oder Obereigentumsrechte an den Grundstücken seines Herrschaftsbereiches hat oder nicht*”⁵⁰.

Już B. Zientara, recenzując odnośną pracę Lütgego skrytykował słusznie odrywanie władztwa folwarcznego od własności ziemi i od pańskiego

*ihr weitgehend folgend auch Georg v. Below, suchte den Begriff „Gutsherrschaft” rein von der wirtschaftlichen Seite her zu erfassen. Das scheint mir grundsätzlich nicht richtig zu sein. Würde man doch dadurch ausserstande gesetzt, zwischen Gutsherrschaft und Gutswirtschaft scharf zu unterscheiden... Gutsherrschaft ist, wie ja schliesslich schon der zweite Teil des Wortes besagt, ein Begriff, der das Verfassungsmässige, Sozialorganisatorische als kritisches Moment in den Vordergrund stellt. Naszym zdaniem nie można, jak to ostatnio uczynił B. Zientara (Z zagadnień spornych... s. 3) utożsamiać władztwa gruntowego (Grundherrschaft) ze systemem czynszowym, władztwa folwarcznego zaś z ustrojem folwarczno-pańszczyńnianym. Terminy niemieckie zaczerpnięte są z innej płaszczyzny życia społecznego. Polskie odpowiedniki użyte przez Zientarę można by — naszym zdaniem — uznać za odpowiedniki tylko takich wyrażań jak *grundherrliche* wzgl. *gutsherrliche Verfassung*, lecz żadnych innych.*

⁴⁹ F. Lütge, *Die deutsche Grundherrschaft*, s. 131, cyt. wg. recenzji B. Zientary, *Przegląd Historyczny*, t. XLVII, s. 577, przypis.

⁵⁰ F. Lütge, *Die bayerische Grundherrschaft*, s. 61, cyt. jw., s. 578, przypis.

folwarku⁵¹. My dorzucimy tu jeszcze, że cała definicja jest niejasna. Określenie *Gutsherrschaft* jako „polityczno-społecznej formy władztwa” jest co najmniej mętne. Autor pragnął przez to zapewne wyrazić skupienie w ręku pana wszystkich trzech elementów feudalnego władztwa: płynących z własności ziemi, z poddaństwa osobistego chłopów i przysługującej panom władzy sądowej i administracyjnej. Tak samo niejasne jest zdanie o „kręgu osób zamkniętym pod względem przestrzennym i stanowym” przy *Gutsherrschaft*, który „nie łączy się... z własnością zwierzchnią przysługującą panu do chłopskich łąnów”. Sformułowanie to ma prawdopodobnie przeciwstawić przestrzenną zwartość kompleksów, objętych władztwem poszczególnych feudałów na wschodzie, rozproszeniu własności feudalnej na zachodzie, która prócz tego najczęściej była pozbawiona władztwa wynikającego z poddaństwa chłopów i patrymonialnego sądownictwa.

Niejasność i dwuznaczność definicji Lütgego dowodzi, iż istniejące różnice ustrojowe nie dały się wtłoczyć w ramy takiego pojęcia władztwa, jakie autor ów dał poprzednio. Stąd dalszy wniosek, iż pojęcie to jest nieodpowiednie. Naszym zdaniem, określając władztwo należy wyjść od nierówności w społecznej sytuacji osób, między którymi władztwo to się realizuje. W ten sposób we władztwie właściwym feudalizmowi będziemy widzieli stosunek, w którym jednostka (przedmiot władztwa) jest podporządkowana woli innej osoby (podmiotowi władztwa) w sposobie i zakresie oznaczonym przez obowiązujące prawo. Od drugiej strony patrząc przez władztwo (rzecz jasna, rozumiane nie w sensie władztwa przysługującego państwu) można rozumieć ogół uprawnień udzielonych jednostce przez obowiązujące prawo, które są podstawą podporządkowania sobie przez nią innych ludzi.

Wydaje się, że takie pojęcie jest o wiele właściwszą płaszczyzną dla rozpatrywania i przeciwstawiania sobie władztwa gruntowego i folwarcznego. W ten sposób na rzecz patrząc widzimy w *Grundherrschaft* ogół uprawnień udzielonych jednostce przez porządek prawny w związku z przysługującą jej własnością ziemi, które to uprawnienia są podstawą szczególnego stosunku podporządkowania istniejącego między właścicielem ziemi i jej chłopskimi posiadaczami. Gdy sobie uświadomimy, że w warunkach ustroju feudalnego chłopskie podporządkowanie (tzn. uzależnienie feudalne) przejawiało się przede wszystkim w uiszczaniu przez nich renty feudalnej, staje się dla nas oczywiste, że *Grundherrschaft* to nie

⁵¹ Zientara, por. przypis 30, s. 578. Niemniej jednak samo władztwo (nie jako władztwo folwarczne) mogło występować w oderwaniu od własności ziemskiej. Stosunki takie często miały miejsce w Niemczech zachodnich; o kwestii tej w odniesieniu do osoby panującego por. Knap, *Bauernbefreiung*, Bd. I, s. 36—37.

innego jak rozumiana ustrojowo feudalna własność ziemi.

Rozpatrując *Gutsherrschaft* na tej samej płaszczyźnie musimy traktować je jako ogół uprawnień udzielonych właścicielowi folwarku przez porządek prawny w związku z przysługującymi mu własnościowymi prawami do ziem chłopskich, które to uprawnienia podporządkowują mu chłopskich posiadaczy w taki sposób, aby pan mógł produkować na szeroką skalę przez wykorzystanie darmowych robocizn tych właśnie posiadaczy⁵². Zupełnie rozmyślnie użyliśmy tu niemal identycznych wyrażań jak przy określaniu władztwa gruntowego, aby dobitniej wykazać, iż w obu wypadkach chodzi o tę samą instytucję, mianowicie o feudalną własność ziemi. Jak widzimy, zarówno przy *Grundherrschaft* jak *Gutsherrschaft* stosunek podporządkowania chłopów panu wyrażał się w uiszczaniu renty. W jednym i drugim wypadku podstawą jej uiszczania były szczególne uprawnienia dane feudalowi przez prawo. Gdy jeszcze uzmysłowimy sobie, że w warunkach gospodarki folwarcznej formalna podstawa pobierania rent (tu najczęściej pańszczyzn) była taka sama jak przy *Grundherrschaft*, mianowicie własnościowe prawa pana do ziemi posiadanej przez chłopą, musimy dojść do wniosku, że pod względem ustrojowo-prawnym *Grundherrschaft* i *Gutsherrschaft* nie mogą być sobie przeciwstawiane. Cała różnica polega tu na tym jedynie, że feudalna własność ziemi w każdej z tych form była inaczej wykorzystywana pod względem gospodarczym. Przy *Grundherrschaft* rezultat eksploatacji był przedmiotem bezpośredniego spożycia feudała. Przy *Gutsherrschaft* wyzysk ten służył przede wszystkim produkcji w ramach pańskiego folwarku.

Pojęcie *Grundherrschaft* i *Gutsherrschaft* nie można sobie zatem przeciwstawiać w płaszczyźnie ustrojowo prawnej. One nie są przeciwieństwami. Władztwo folwarczne jest logicznie podporządkowane gruntowemu: każdy *Gutsherr* jest zarazem i z natury rzeczy panem gruntowym⁵³, jednak nie każdy pan gruntowy jest zarazem właścicielem folwarku.

⁵² W literaturze, w szczególności w późniejszym piśmiennictwie prawniczym spotykamy również inne określenia władztwa folwarcznego, utożsamiające je z podmiotem określonych praw. Np. E. Möller, *Landgemeinden und Gutsherrschaften nach Preussischem Recht*, Breslau 1865, s. 358: *Gutsherrschaft (Dominium) ist also diejenige physische oder juristische Person, welcher hinsichtlich eines zu keinem Gemeindeverbande gehörigen Bezirks, den sie entweder ganz oder teilweise selbst besitzt, dieselben Rechte und Pflichten zukommen, welche eine Landgemeinde in öffentlich-rechtlicher Beziehung auszuüben oder zu erfüllen hat. Die materielle Basis der Gutsherrschaft ist historisch und begriffsmässig der Besitz eines Landguts.* — Definicje takie jak powyższa, wynikały ze stosunków panujących w Prusach w początkach epoki kapitalistycznej, gdy jeszcze władza policyjna we wsiach pozostawała w ręku wielkich właścicieli. Dla historyka definicje takie są pozbawione wartości.

⁵³ Knapp, *Bauernbefreiung*, Bd. I, s. 38, 43.

IV

Niemieccy uczeni przeciwstawiając sobie (naszym zdaniem niesłusznie) *Grundherrschaft* i *Gutsherrschaft* chcieli przez to znaleźć określenia dla odmiennych ustrojów rolnych: dla gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej na wschód od Łaby oraz dla ustroju czynszowego, przeważającego bezwzględnie w krajach na zachód od tej rzeki. Jaką zatem postać miała feudalna własność ziemi w warunkach obu tych rolnych ustrojów?

Fudalna własność ziemi przy panującej gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej występowała niejako w klasycznej formie, którą można by nazwać własnością feudalną skonsolidowaną⁵⁴. Całe władztwo nad chłopem było tu skoncentrowane w rękę pana: prawo pobierania renty, władza wynikająca z chłopskiego poddaństwa, sądownictwo, administracja i policja we wsi. Własnościowe prawa pana zasięg tu miały ogromny: liczne folwarki i lasy, ziemie posiadane przez chłopów często na bardzo niekorzystnych prawach, wszystko to zaś z reguły w zwartych, zamkniętych kompleksach. Tutaj nie było już miejsca na bezpośrednie kontakty chłopca z władzą państwową. Między nimi jako charakterystyczny łącznik znajdował się wielki właściciel feudalny i jego wielopostaciowe władztwo o mieszanym, prywatno- i publiczno-prawnym charakterze⁵⁵.

Na zachodzie Niemiec, w warunkach gospodarki czynszowej, stosunki były zupełnie odmienne i odmienną postać miała własność feudalna⁵⁶. Po pierwsze bowiem występowała ona na tych terenach z reguły w silnym rozproszeniu, nigdy niemal większych i zwartych połaci nie obejmując (*Streubesitz*)⁵⁷. Nie znaczy to jednak, by na zachodzie nie

⁵⁴ Trzeba pamiętać, że nie opisywana tu forma feudalnej własności ziemi była skutkiem i wynikiem istnienia gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, lecz przeciwnie folwark pańszczyźniany mógł m. in. powstać dlatego, że tak szerokie uprawnienia były skomasowane w rękę pana feudalnego. Por. co do tego (może zbyt kategoryczny) pogląd L u d w i g a, *Badische Bauer*, s. 19.

⁵⁵ Zjednoczenie w rękę pana feudalnego wszystkich tych form władztwa nie było specyficzną cechą tylko terenów o gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej. Zjawisko to bowiem spotykamy np. również w Sabaudii, gdzie własne gospodarstwo pana z reguły było znikome, przede wszystkim zaś na terenie Francji. Por. P. D a r m s t ä d t e r, *Die Befreiung der Leibeigenen (mainmortables) in Savoyen, der Schweiz und Lothringen*, Strassburg 1897, s. 2, 10, 14, 214 i in.; H. S é e, *La France économique et sociale au XVIII-e siècle*, Paris 1946, s. 19—23.

⁵⁶ Na zachodzie Niemiec wzajemna relacja formy własności feudalnej i ustroju rolnego jest odmienna (por. powyżej przypis 54). Tutaj charakterystyczne jej „rzczone” (por. niżej w tekście) rozproszenie jest niewątpliwym skutkiem panującej od dawna gospodarki czynszowej. W zestawieniu z tym, co powiedzieliśmy w tym przedmiocie o własności feudalnej z terenów gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej wynika jasno, że feudalna własność „skonsolidowana” jest formą wcześniejszą.

⁵⁷ Por. np. H a u n, *Bauer und Gutsherr*, s. 154; L u d w i g, *Badische Bauer*, s. 16, 42—53, 69; O. H ö t z s c h, *Der Bauernschutz in den deutschen Territorien vom 16. bis*

było w ogóle większej własności rolnej. W Dolnej Saksonii dobra rycerskie były wówczas zjawiskiem częstym i produkowały — tak jak na wschodzie — przez wykorzystanie darmowych robocizn zależnych majerów. Były one jednak niewielkie i służyły tylko zaspokojeniu potrzeb ich właścicieli, nie zaś produkcji na rynek⁵⁸. Podobnie było gdzie indziej, jak np. w Saksonii Elektoratnej; ich znaczenie jednak pod względem gospodarczym i społecznym tak samo było znikome⁵⁹. Okoliczność ta, w szczególności zaś przestrzenne rozproszenie majątków nie stanowiło jeszcze o odmienności formy interesującej nas instytucji. Tak samo o wiele lepsze chłopskie prawa na Zachodzie⁶⁰ nie powodowały jeszcze zmiany formy własności feudalnej; ścieśniały tylko co najwyżej prawa własnościowe, które przysługiwały panu do ziem chłopskich.

Drugą, znacznie istotniejszą różnicą w zestawieniu z terenami Niemiec wschodnich jest, że na zachodzie feudalne władztwo nad chłopem również było rozproszone⁶¹. Władztwo pana gruntowego, wynikające z przysługujących mu praw własnościowych do ziemi, na której siedzieli chłopci, rzadko tylko skupiało się w jednym ręku z władzą płynącą ze stosunku osobistej zależności chłopca (*Leibherrschaft*) i ze sprawowanego nad nim sądownictwa (*Gerichtsherrschaft*). Co więcej: jako regułę dla tych ziem przyjąć można by podział władztwa nad chłopem między trzy lub nawet więcej osób⁶². W takim stanie rzeczy nasuwa się kwestia, czy *Grundherrschaft* na zachodzie Niemiec, pozbawioną tak istotnych elementów władztwa, można w ogóle uznawać za własność feudalną

ins 19. Jahrhundert, Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, Jahrg. 26, Leipzig 1902, s. 243, 245, 251, 253 i in.

⁵⁸ Wittich, *Gutsherrschaft*, s. 209; Haun, *Bauer und Gutsherr*, s. 68, 72—73.

⁵⁹ Höttsch, *Bauernschutz*, s. 252—253.

⁶⁰ Co do tego por. niżej s.

⁶¹ Th. K n a p p, *Ueber die vormalige Verfassung der Landorte des jetzigen Oberamts Heilbronn, Gesammelte Beiträge zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte vornehmlich des deutschen Bauernstandes*, Tübingen 1902, s. 228: *In einem und demselben Dorfe fanden sich... in der Regel Leibeigene der verschiedensten Herren vor, so dass eine und dieselbe Person z. B. die Stadt Heilbronn zum Gerichtsherrn, das Kloster Lichtenstern zum Grundherrn, den Herrn von Nipperg zum Leibherrn haben konnte...*; Haun, *Bauer und Gutsherr*, s. 154 wspomina o niezwykle ciekawych wypadkach, gdy *Gerichtsherrlichkeit* (= *Gerichtsherrschaft*) ulegała podobnemu rozproszeniu jak władztwo gruntowe. W ten sposób na terenie danej wsi powstawała specyficzna *Composses der Gerichtsbarkeit* w skali tej samej instancji.

⁶² Powstanie tego zjawiska łączy się na ogół z faktem stopniowego przekształcania się szeregu wielkich prywatnych panów feudalnych w panujących i uzyskiwaniem przez nich suwerenności. W ręku ich pozostawała najczęściej *Leibherrschaft* wzgl. *Gerichtsherrschaft* (czasem tylko wyższa), gdy tymczasem *Grundherrschaft* ulegała coraz to dalej idącym podziałom. Por. co do tego Ludwig, *Badische Bauer*, s. 15—16, najbardziej zaś syntetycznie C. J. F u c h s, *Die Bauernbefreiung in den süddeutschen Staaten. Allgemeines*, HSW Bd. II, s. 551.

w rozumieniu naszych definicji. Aby na to pytanie odpowiedzieć, należy rozpatrzyć sytuację każdego z trzech uprawnionych podmiotów: *Grundherr*, *Leibherr* i *Gerichtsherr*.

Pan gruntowy (*Grundherr*) był przede wszystkim właścicielem ziemi, zarówno przez siebie samego wykorzystywanej jak ziem chłopskich. Widzimy tu podobny wachlarz form jak to było na wschodzie: od własności pełnej (np. wobec *Schupflehen* względnie *Leibrecht* w Starej Bawarii i Szwabii, wobec ziem majerów w Dolnej Saksonii itd.) przez własność zwierzchnią o różnym stopniu natężenia aż do form niemal zupełnie iluzorycznych⁶³. Nie tylko jednak prawa własnościowe przysługiwały zachodniemu panu gruntowemu. Stwierdzamy bowiem również istnienie władztwa w jego ręku, przede wszystkim w postaci prawa do pobierania rent w najrozmaitszej postaci. Były to na przykład w Niemczech południowych laudemia wszelkiego rodzaju, daniny których istotę stanowił jedynie zewnętrzny wyraz uznania przez chłopą pańskiego władztwa, nie zaś pańska gospodarcza korzyść, część plonów chłopą, pańszczyzny i szereg innych jeszcze świadczeń⁶⁴. Nie na tym jednak koniec jeszcze. Oto bowiem mimo zasadniczego braku jurysdykcji patrymonialnej w ręku pana⁶⁵, przysługiwało mu prawo orzekania o czynszu i dzierżawie chłopskiej⁶⁶, zapewne również w przedmiocie innych chłopskich obciążeń. Wszystko powyższe razem wzięwszy stwierdzamy, że *Grundherr* z zachodnich Niemiec był rzeczywistym feudalnym właścicielem ziemi⁶⁷. W jego ręku znajdowało się organicznie połączone władztwo i prawa własnościowe, będące wspólnie podstawą wyzysku o typie feudalnym. Że przysługujące mu uprawnienia władcze były węższe niż na wschodzie nie zmienia tu postaci rzeczy⁶⁸.

⁶³ Np. Th. Knapp, *Die Grundherrschaft im südwestlichen Deutschland vom Ausgang des Mittelalters bis zu der Bauernbefreiung des 19. Jahrhunderts*, Gesammelte Beiträge..., s. 359. Rozmaitość form chłopskich praw do ziemi była na zachodzie i na południowym zachodzie o wiele większa niż na wschód od Łaby (Wittich, *Gutsherrschaft* s. 214). Zatem analogicznie różnorodnie kształtowały się również prawa panów do chłopskich ziem.

⁶⁴ Th. Knapp, *Die Grundherrschaft im südwestl. Deutschland*, s. 398—410.

⁶⁵ Abstrahujemy tu od niektórych wyjątków, obserwowanych np. w pewnych okolicach Hannoweru, por. Wittich, *Grundherrschaft in Nordwestdeutschland*, s. 148 i in.

⁶⁶ G. Below, *Der Osten und der Westen Deutschlands*, w: *Territorium und Stadt*, München 1900, s. 3.

⁶⁷ W takim pojęciu, jak my tę instytucję ujmujemy.

⁶⁸ *Grundherrschaft* w Niemczech południowo-zachodnich (np. w Wirtembergii i Badenii) przybierała jednak nieraz formy tak wąskie, iż można by wątpić, czy jeszcze w ogóle mamy tam do czynienia z feudalną własnością ziemi. Por. np. Ludwig, *Badische Bauer*, s. 58: *Weitaus in den meisten Fällen ist die markgräfliche Grundherrschaft jedoch nur eine Realberechtigung*. W Badenii w XVIII w. tam, gdzie wy-

Połączenie *Grundherrschaft* i *Leibherrschaft* w jednym ręku było rzeczą stosunkowo rzadką⁶⁹, choć wielcy właściciele niejednokrotnie usilnie o to zabiegali⁷⁰, tak samo jak np. o połączenie *Gerichtsherrschaft* i *Leibherrschaft*⁷¹. Niemniej jednak trzeba zdać sobie sprawę, że podmiot „władztwa osobistego” (jak może trzeba by tłumaczyć niemieckie *Leibherrschaft*) nie był zupełnie pozbawiony własności ziemi, lecz tylko niezawsze tam wszędzie, gdzie *Leibherrschaft* sprawował, przysługiwały mu również prawa własnościowe. W ten sposób „władztwo osobiste” wyodrębnione od władztwa gruntowego nie przedstawia się nam zawsze tylko jako „nagie władztwo”, oderwane od własności ziemi. Mogły bowiem zaistnieć takie okoliczności, w których władztwo wielkiego właściciela wykraczało w pewnych swych dziedzinach poza zasięg jego praw własnościowych, względnie też z tym zasięgiem w mniejszej lub większej mierze się nie pokrywało. Tak samo miała się rzecz, gdy „władztwo sądowe” (*Gerichtsherrschaft*) było oddzielone od gruntowego⁷².

Czy powyższe ujęcie kwestii wystarcza, aby *Leibherr* i *Gerichtsherr* mógł być uznany za feudalnego właściciela, tam również, gdzie do ziemi komu innemu przysługiwało prawa własnościowe? Jeżeli mieć na względzie feudalną własność ziemi, to niewątpliwie odpowiedź należy dać przeczącą. Jeżeli jednak rozumieć feudalną własność jako specyficzną sytuację prawną określonego podmiotu, pozwalającą temu podmiotowi stosować eksploatację typu feudalnego sytuacja ulegnie zmianie. Oto bowiem *Leibherrschaft* stanowiła niewątpliwie podstawę feudalnego wyzysku realizowanego w postaci pobierania danin jak *Weisgeld*, *Mannsteuer*, *Leibsbet*,

stępowala chłopska własność pełna tylko czynsze i dziesięciny: *bildeten... in der Mehrzahl der Fälle allein den Inhalt der Grundherrschaft; ein näherer Zusammenhang zwischen dem berechtigten und dem pflichtigen Boden fehlte durchgängig* (ibidem, s. 14). W takiej sytuacji prawa feudalnego właściciela zbliżały się już bardzo do posiadania uprawnień realnych (*Realberechtigung*) z epoki kapitalistycznej. Że badenśka *Grundherrschaft* traciła już właściwie charakter własności feudalnej w sensie podstawowej instytucji feudalnego ustroju dowodzi, że w Badenii każdy (*alle denkbaren Personen*) mógł być panem gruntowym (ibidem, s. 17). O analogicznych stosunkach w Dolnej Saksonii (w jaskrawym kontraście do Prus, gdzie tylko szlachcic mógł być właścicielem majątku rycerskiego) por. Wittich, *Grundherrschaft in Nordwestdeutschland*, s. 22—23.

⁶⁹ Th. K n a p p, *Ueber die vormalige Verfassung...*, s. 226 na badanym przez siebie terenie (*Oberamt Heibronn*) nie stwierdza od schyłku średniowiecza żadnych śladów takiego połączenia.

⁷⁰ Ibidem, s. 228—229.

⁷¹ Ibidem, s. 229. W tej kwestii por. również Th. K n a p p, *Ueber Leibeigenschaft in Deutschland seit dem Ausgang des Mittelalters, Gesammelte Beiträge...*, s. 357—358; C. J. F u c h s, *Die Bauernbefreiung in den süddeutschen Staaten. Allgemeines*, HSW II, s. 550; H a u n, *Gutsherr und Bauer*, s. 138.

⁷² Co do *Gerichtsherrschaft* w analogicznej sytuacji por. Th. K n a p p, *Grundherrschaft im südwestlichen Deutschland*, s. 418.

Leibzins, *Leibhenne* (uiszczanych periodycznie za życia chłopu) lub *Hauptrecht* ⁷³, *Sterbfall*, *Leibfall*, uiszczanych po śmierci poddanego ⁷⁴ a czasem drobnych robocizn ⁷⁵. Tak samo *Gerichtsherr* pobierał cały szereg świadczeń od ludności podległej jego sądowej władzy, które niezaprzeczenie nosiły charakter renty feudalnej. Występowały one w postaci periodycznych danin (*Betlager*, *Atzung*, *Fastnachthenne*, *Rauchhaber*, *Rauchzins*, *Hellerzins* i in.) ⁷⁶, niejednokrotnie jako szczególne cła, myta i akcyzy, w szczególności zaś wszelkiego rodzaju darmowe robocizny (*Fronen*). Wszystko to jest niczym innym, jak wyrazem feudalnego wyzysku.

Jeżeli więc zarówno *Leibherrschaft* jak *Gerichtsherrschaft*, mimo iż nie powiązane z własnością ziemi w konkretnych wypadkach, były jednak podstawą feudalnego wyzysku, zatem i one stanowiły szczególnego rodzaju własność feudalną w rozumieniu ustrojowym, jako podstawy panującego ustroju społeczno-ekonomicznego. Była to feudalna własność **p r a w**.

Doszliśmy w ten sposób do zupełnie nieoczekiwanego rezultatu. Stwierdziliśmy istnienie feudalnej własności w pełnym rozumieniu tego wyrazu nie tylko wobec ziemi, lecz również wobec dóbr niematerialnych, praw. Eksploatatorski charakter tej własności, mimo iż była niepowiązana z produkcją, jest zupełnie oczywisty.

W Niemczech zachodnich XVIII w. obok feudalnej własności ziemi występowała zatem również feudalna własność praw w postaci *Leib-* i *Gerichtsherrschaft* ⁷⁷. Z nich obydwu instytucją pierwotną i dla feudalizmu typową była oczywiście feudalna własność ziemi. Własność praw w postaci odrębnej *Leibherrschaft*, powstała dopiero później, przez rozszczępienie uprawnień dotychczasowego feudalnego właściciela ⁷⁸. W śred-

⁷³ Danina podobnego rodzaju i pod identyczną nazwą była też czasem pobierana przez pana gruntowego. Nie należy ich mylić ze sobą, por. *ibidem*, s. 402.

⁷⁴ Th. K n a p p, *Ueber die vormalige Verfassung...*, s. 226—227.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 146, nota 3 § 15.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 113—149. W pewnych przypadkach (np. Sontheim, *ibidem*, s. 148) przypominały one wręcz znany nam z ziem wschodnich *Zwangsgesindeienst*, por. też L u d w i g, *Badische Bauer*, s. 25—31.

⁷⁷ Rozszczępienie własności feudalnej na feudalną własność ziemi i praw było niewątpliwie zjawiskiem charakterystycznym dla Niemiec zachodnich. Niemniej jednak trudno utrzymywać, jakoby feudalna własność praw występowała tylko na tych terytoriach. Jak wiadomo, dziesięciny chłopskie, świadczone Kościołowi nosiły też charakter renty feudalnej, (por. Z. K a c z m a r c z y k — M. S c z a n i e c k i, *Kolonizacja na prawie niemieckim w Polsce a rozwój renty feudalnej*, *Czasop. Prawno-Historyczne*, III, s. 70 i n. oraz tam zestawiona literatura), nie wiązały się jednak z własnością ziemi. Naszym zdaniem prawo do pobierania dziesięcin, które — jak wiemy — było przedmiotem obrotu tak samo jak zachodnia *Leibherrschaft*, czy tamtejsze władztwo gruntowe, jest formą feudalnej własności praw występującą na terenach gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.

niowieczu *Grundherrschaft* i *Leibherrschaft* występowały jeszcze w najściślejzym ze sobą powiązaniu ⁷⁹.

W sumie biorąc można by zachodnio-niemiecką własność feudalną z XVIII w. określić jako rozproszoną w dwojaki sposób: pod względem przestrzennym (który m. in. przeciwdziałał silnie tworzeniu się większych folwarków) oraz pod względem rzeczowym, przez rozszczępienie władztwa nad chłopem między kilka niezależnych podmiotów. Forma ta, przede wszystkim zaś owo rzeczowe rozszczępienie, niewątpliwie stanowi *signum specificum* Niemiec zachodnich. Nie można jej jednak uznać za formę właściwą w ogóle dla gospodarki czynszowej. Wystarczy bowiem sięgnąć do Francji, czy terenów alpejskich, gdzie wszędzie brak było gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, aby stwierdzić, że rozproszenie własności feudalnej nie istniało tam w interesującym nas czasie, względnie — jak w Alpach — występowało tylko gdzieś i raczej wyjątkowo. Dla tych terenów wspólne charakterystyczne są bardzo dobre chłopskie prawa do ziemi i stosunkowo rychle zlikwidowanie zależności osobistej chłopstwa ⁸⁰.

Jak stąd widać, dla terytoriów o panującym ustroju czynszowym nie można wskazywać jakiejś określonej, jemu tylko właściwej formy feudalnej własności. Jest to fakt o tyle zrozumiały, że proces kształtowania się feudalnej własności, szczególnie zaś feudalnej własności ziemi, był zdeterminowany przez czynniki natury pozaekonomicznej, przede wszystkim przez obowiązujące prawo. Między ustrojem rolnym i instytucją *par excellence* prawną jaką jest forma własności podstawowych środków produkcji nie było bowiem bezpośrednich związków.

We własności feudalnej ziem, gdzie panowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana, władztwo pana i jego prawa własnościowe występowały *w sui generis* równowadze. Cechą charakterystyczną terytoriów o panującej gospodarce czynszowej zdaje się być natomiast gwałtowna przewaga określonej formy władztwa nad prawami własnościowymi przysługującymi feudalowi. I tak np. w Dolnej Saksonii dominantę własności feudalnej stanowiło władztwo wynikające z praw pana do ziem chłopskich, w Niemczech południowo-wschodnich (Bawaria, Szwabia) dominantę tę stanowiła *Leibherrschaft*, we Francji a także przeważnie w Niemczech południowo-zachodnich (Badenia, częściowo Wirtembergia) — *seigneurie*, odpowiadające niemieckiej *Gerichtsherrschaft*, itd. Jak widzimy więc, występujące tu różnice są przede wszystkim ilościowej natury.

*

⁷⁸ Fuchs, *Bauernbefreiung in den süddeutschen Staaten*. Allgemeines, s. 550.

⁷⁹ Th. Knapp, *Grundherrschaft im südwestlichen Deutschland*, s. 411.

⁸⁰ See, *La France économique*, s. 19—23 oraz Darmstädter, *Befreiung der Leibeigenen*, s. 6—117 (*passim*).

W warunkach rozproszonej własności feudalnej Niemiec zachodnich, gdzie częstokroć aż trzech różnych panów pobierało rentę od chłopu, mogłoby się wydawać, że chłop był eksploatowany o wiele intensywniej niż na wschodzie. Tymczasem jednak było wręcz przeciwnie. Minimalne (w skali całości biorąc) rozmiary pańskiej własnej gospodarki stwarzały niewielkie zapotrzebowanie na robocizny⁸¹. Najwięcej pańszczyzn świadczył zachodnio-niemiecki chłop na rzecz pana „sądowego”, ale i te jednak ciężary były bardzo umiarkowane w zestawieniu ze stosunkami, znanymi nam z krajów położonych na wschód od Łaby⁸².

Nie znaczy to jednak, jakoby feudalna eksploatacja zachodnio-niemieckiego chłopu przybierała w ogóle formy znikome. Była ona koniec końców mniejsza niż na wschodzie i pozostawiała chłopu o wiele lepsze prawa do ziemi i większą, często zupełną niemal, swobodę osobistą, przy tym wszystkim jednak — jak pisał Wittich — „tylko rzadko pozwalala chłopu cieszyć się życiem”⁸³. Własność feudalna jednak w tej formie, w jakiej ją znamy z Niemiec wschodnich, z ziem polskich, czeskich, węgierskich itd., niewątpliwie miała „wyższy ciężar gatunkowy”, dawała panu większą i bardziej bezwzględną władzę nad chłopem niż to miało miejsce w warunkach „rozproszonej” własności zachodnio-niemieckiej.

Jest niewątpliwe, że formy właściwe ziemiom wschodnim są chronologicznie późniejsze i wykształciły się w związku z powstaniem pańszczyźnianego folwarku. Etapami na drodze wykształcania się tej formy własności feudalnej było zacieśnianie praw chłopów do ziemi i pogarszanie ich sytuacji osobistej, znane nam dziś pod niezbyt szczęśliwą nazwą wtórnego poddaństwa.

*

Feudalna własność w Niemczech zachodnich nie zawsze była jednorodna w swej wewnętrznej strukturze. W Niemczech północno-zachodnich wśród praw własnościowych pana występowała własność pełna i nieograniczona wobec jego gospodarstwa (*Rittergut*) i podobne prawa wobec niedziedzicznych gospodarstw chłopskich w hrabstwie Göttingen i Grubenhagen. Formalnie pełna własność przysługiwała również panu gruntowemu wobec gospodarstw dolno-saskich majerów i westfalskich (w północnej jej części) kolonów. Prawa chłopskie były jednak w tym wypadku dziedziczne i dawały posiadaczom dużą swobodę w rozporządzaniu nieruchomością, zatem praktycznie po stronie wielkiego właściciela musiała istnieć

⁸¹ Wittich, *Gutsherrschaft*, s. 211.

⁸² Th. Knapp, *Ueber die vormalige Verfassung*, s. 147.

⁸³ Wittich, *Gutsherrschaft*, s. 214.

zaledwie własność zwierzchnia⁸⁴. Prawo do pobierania renty feudalnej przysługiwało przede wszystkim właścicielom ziem, na których chłop siedział. Uprawnienia władcze pana z tytułu chłopskiego osobistego poddaństwa nie istniały na omawianym terytorium⁸⁵ prócz nielicznych resztek m. in. w hrabstwie Hildesheim (*Halseigenschaft*) i w westfalskim hrabstwie Hoya-Diepholz (*Eigenbehörigkeit*)⁸⁶, gdzie pozostawały najczęściej w ręku pana gruntowego. W Niemczech północno-zachodnich nie było regułą, by władza sądowa i administracyjna przysługiwała we wsiach panu gruntowemu. Przeszkodą w tym było przede wszystkim rozproszenie majątków pańskich (*Streubesitz*). W szczególności w południowej części tego terytorium nader częste było rozbitcie praw własnościowych i sądownictwa. Na północy zbieżność taka o wiele częściej miała miejsce, z tym jednak, że również tam sądownictwo wyższe było z reguły sprawowane przez sądy państwowe⁸⁷.

W Niemczech środkowych pańskie prawa własnościowe były znacznie węższe. Tutaj panowały bez reszty bardzo dobre chłopskie prawa do ziemi, *schlichte Zinsgüter*, stanowiące chłopską własność pełną⁸⁸, oraz gospodarstwa oddane w dziedziczne oczynszowanie (*Erbzinsgüter*), będące chłopską własnością podległą⁸⁹. W pierwszym wypadku pan nie miał żadnych praw własnościowych, w drugim tylko własność zwierzchnią. Prócz tego w rozproszeniu istniały tam jeszcze gospodarstwa lassyckie i oddane w czasową względnie w dziedziczną dzierżawę. Tutaj znów pan miał faktycznie pełną, przy dziedzicznej dzierżawie zaś tylko formalnie pełną, w praktyce zaś silnie ograniczoną własność⁹⁰. Tak jak wszędzie na zachodzie Niemiec, tutaj także *Grund-*, *Gerichts-* i *Leibherrschaft* na ogół występowały w ręku oddzielnych podmiotów (choć wcale nie było to regułą). Najslabiej z nich była liczbowo reprezentowana *Leibherrschaft*, ponieważ odpowiadający jej rodzaj zależności chłopskiej właściwie nie istniał na tym terytorium. Ponieważ — w odróżnieniu od Niemiec północno-zachodnich — *Grund-* i *Gerichtsherrschaft* stosunkowo często były tutaj łączone w jednym ręku, zatem stwierdzić można, że feudalni właściciele w Niemczech środkowych, mimo silnego przestrzennego rozproszenia ich majątków,

⁸⁴ Wobec kolonów prawa pana musiały być nieco szersze, skoro po zajęciu tych ziem przez Napoleona uznano je (dekret z 23 I 1808) tylko za własność podległą chłopów, gdy tymczasem majerowie zostali uznani od razu za właścicieli (dekret z 9 XII 1811), por. Wittich, *Grundherrschaft in Nordwestdeutschland*, s. 427.

⁸⁵ Ibidem, s. 1, 220.

⁸⁶ Ibidem, s. 221 i n.

⁸⁷ Ibidem, s. 154—156.

⁸⁸ Lütge, *Mitteldeutsche Grundherrschaft*, s. 66.

⁸⁹ Ibidem, s. 69.

⁹⁰ Ibidem, s. 73—78.

posiadali wobec chłopów władztwo znacznie silniejsze niż np. w Niemczech północno- czy południowo-zachodnich. Słusznie też F. Lütge cechę charakterystyczną Niemiec środkowych upatrywał w bezwzględny dominowaniu tam praw pana gruntowego ⁹¹.

Tereny Niemiec południowo-zachodnich uznane są w literaturze za domenę „skostniałego” władztwa gruntowego. Prawa własnościowe pana gruntowego kształtowały się tu mniej więcej analogicznie jak w Niemczech środkowych, choć nieco szerzej, ponieważ dziedziczne oczynszowanie i dziedziczne lenna chłopskie (*Erblehen*) były tu silniej reprezentowane. W zakresie władztwa oddzielenie od siebie poszczególnych jego elementów posunęło się na tych terenach szczególnie daleko. Pan gruntowy najczęściej nie sprawował tu sądownictwa ani nie przysługiwała mu *Leibherrschaft*. W nader wielu wypadkach obie ostatnie prerogatywy były tu łączone w rękę panującego. W odróżnieniu od Niemiec północno-zachodnich i środkowych, na terenach południowo-zachodnich *Leibherrschaft* (choć w nader łagodnej formie, przede wszystkim w postaci szeregu danin) występowała powszechnie, i w zakresie struktury własności feudalnej miała istotne znaczenie. Uogólniając można między terenami Niemiec środkowych i południowo-zachodnich o tyle widzieć przeciwieństwo, iż władztwo gruntowe, które w Niemczech środkowych bezwzględnie dominowało nad *Gerichtsherrschaft* i szczątkową *Leibherrschaft*, tutaj odgrywało rolę niewielką i przed nimi dwiema zdecydowanie ustępowało w cień ⁹².

Pozostaje jeszcze ostatni z rodzajów zachodnio-niemieckiego ustroju rolnego, ten mianowicie, który występował na południowo-wschodniej rubieży interesującego nas terytorium. Tutaj szczególnie niekorzystne prawa chłopów do ziemi w postaci *Schupflehen* czy *Fallehen* i innych zbliżonych form, powodowały, że pańskie prawa własnościowe były najszersze, ze wszystkich dotychczas poznanych na zachodzie Niemiec. Również poddaństwo chłopów przybierało tu formy o wiele jaskrawsze niż gdzie indziej i wraz z sądownictwem nad chłopami częściej występowało

⁹¹ Ibidem, s. 201—203.

⁹² Fuchs, *Bauernbefreiung in den süddeutschen Staaten. Allgemeines*, s. 550—551; Lütge, *Mitteldeutsche Grundherrschaft*, s. 202—203, por. też przypis 68 dotyczący Badenu. Bardzo tutaj pouczające jest przeciwstawienie stosunków z południowo-zachodnich Niemiec — północno-zachodnim, które daje Darmstädter, *Befreiung der Leibeigenen*, s. 1: Während im Nordwesten die Herrschaft über das Land in der reinen Grundherrschaft verkörpert ist, steht im Südwesten die Herrschaft über die Menschen im Vordergrund, die ihren Hauptausdruck in der öffentlich-rechtlichen Gerichtsbarkeit findet. Ihr ist alles untergeordnet. Die persönliche Abhängigkeit, die wir in der Leibeigenschaft erhalten finden, ist eigentlich nur eine Potenzierung des allgemeinen Untertanenverhältnisses und wird wesentlich dazu angewandt, um dasselbe zu kräftigen.

połączone w rękę pana gruntowego⁹³. W rezultacie własność feudalna na tych terenach wykazywała stosunkowo najwięcej zbieżności ze stosunkami wschodnich terytoriów Niemiec⁹⁴. *

Niejednolitość wewnętrznej struktury własności feudalnej była, jak widzieliśmy, w pewnej mierze rezultatem różnic, które istniały w ustroju rolnym określonych terytoriów. Dlatego też zorientowanie się w geograficznym rozmieszczeniu poszczególnych form ustroju rolnego poinformuje nas pośrednio o geografii form feudalnej własności.

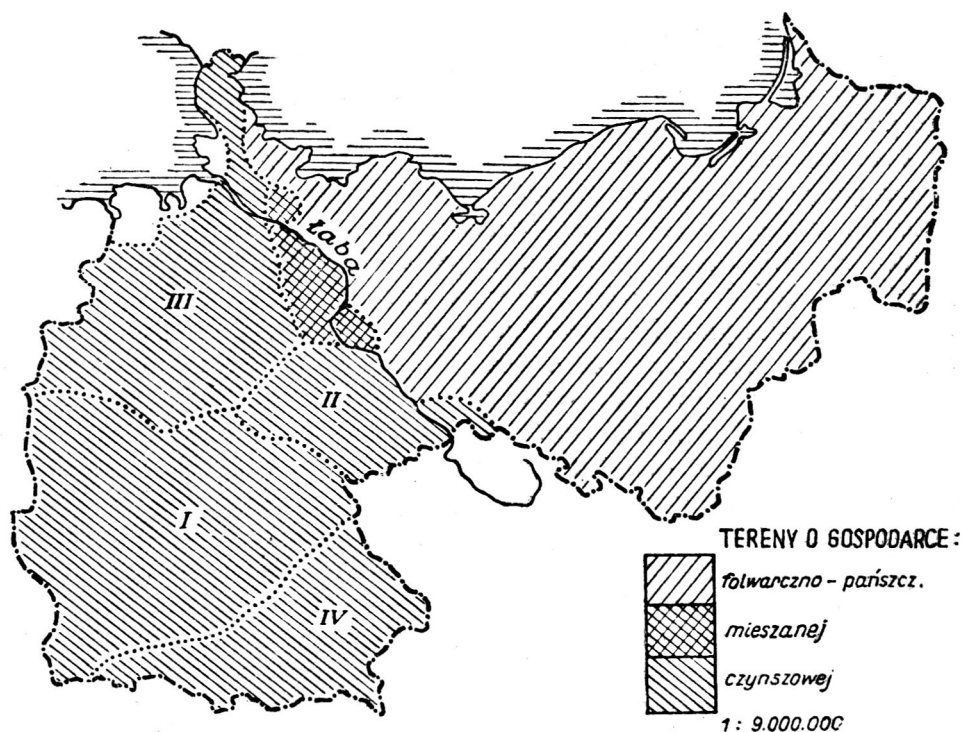
Rzecz tę, według stanu z XVIII w., najprzejrzystej ujął W. Wittich w następujących słowach: „Ustrój folwarczno-pańszczyźniany (*Gutsherrliche Verfassung*) panował na wschodzie i północnym wschodzie, czyli w tzw. starych pruskich prowincjach (Pomorze, Brandenburgia bez Starej Marchii, Prusy, Śląsk i ziemie zabrane Polsce) a także w Meklemburgii, Szlezwiku-Holsztynie, Pomorzu Przednim i na Górnych Łużycach. W małym księstwie Lauenberg pod ów czas należącym do Hanoweru, w Starej Marchii po lewej stronie Łaby i w północno-wschodniej części późniejszej prowincji saskiej panował ustrój mieszany, zbliżony do gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Niezupełnie jasny w typie był również ustrój rolny właściwej Saksonii (*Kursachsen*), zbliżał się jednak silnie do ustroju czynszowego. Czysty ustrój czynszowy (*rein grundherrliche Verfassung*) miała Dolna Saksonia, Westfalia, Hessen-Kassel i pozostałe drobne państwa Niemiec północno-zachodnich, a także Nadrenia poniżej Düsseldorfu, Stara Bawaria i wyżyna szwabsko-bawarska. W Turyngii, w dolinie Menu, nad środkowym i górnym Renem i w ogóle w większości terytoriów Niemiec południowo-zachodnich władztwo gruntowe uległo już zupełnemu skostnieniu, przekształcając się w ten sposób w konglomerat uprawnień rentowych, przy czym pan gruntowy został pozbawiony jakiegokolwiek bezpośredniego wpływu na zależne od niego gospodarstwa chłopskie”⁹⁵.

Spośród ziem, określonych przez Witticha jako tereny „czystej” *Grundherrschaft*, wyróżnia się również władztwo gruntowe południowo-wschodnie, obejmujące Starą Bawarię i Szwabię. Następnie zaś jeszcze F. Lütge

⁹³ Fuchs, *Bauernbefreiung in den süddeutschen Staaten*, s. 551; Lütge, *Mitteldeutsche Grundherrschaft*, s. 202.

⁹⁴ Piękne i szerokie uogólnienie dotyczące odmienności form feudalnej własności i ich geograficznego rozmieszczenia znajdujemy w studium Darmstädtera, *Befreiung der Leibeigenen*, s. 206: *Wie im ostelbischen Deutschland der Herr uns als Rittergutsbesitzer, in Niedersachsen als Grundherr* (w rozumowaniu węższym, tzn. przede wszystkim jako nosiciel władztwa płynącego z własności ziem majerów), *in Südwestdeutschland als Landesherr gegenübertritt, so erscheint er uns in Frankreich als Seigneur. Seine Eigenschaft als Inhaber der hohen Gerichtsbarkeit und der damit verbundenen Rechte, ist das für ihn Wesentliche.* ⁹⁵ Wittich, *Gutsherrschaft*, s. 210.

z terenów „skostniałej”⁹⁶ *Grundherrschaft* wyodrębnił jeszcze obszar władztwa gruntowego środkowo-niemieckiego, cechujący się zupełnym brakiem chłopskiego poddaństwa (*Leibeigenschaft*). Obejmuje on Saksonię właściwą i część Turyngii⁹⁷.

V

Po omówieniu problemów ogólnych przystępujemy do opisu przekształceń feudalnej własności w ostatnim stuleciu feudalizmu. Uwagę naszą koncentrujemy na Śląsku, położonym — jak wiadomo — na terenie o ustroju folwarczno-pańszczyźnianym.

*

Rozwój układu kapitalistycznego w śląskim rolnictwie, w szczególności zaś możliwości poważnych zysków w związku z zapotrzebowaniem

⁹⁶ Tak określano w niemieckiej fachowej literaturze władztwo południowo-zachodnie, ibidem.

⁹⁷ Co do władztwa południowo-wschodniego por. Fuchs, *Bauernbefreiung in den süddeutschen Staaten*. Allgemeines, s. 550—551; dla władztwa gruntowego środkowo-niemieckiego Lütge, *Mitteldeutsche Grundherrschaft*, s. 8 i 200—201.

rynku na produkty rolne⁹⁸, wyzwoliły na wsi śląskiej silną dążność do rozbudowywania rozmiarów produkcji. Kierunek tych tendencji był wspólny dla wszystkich biorących udział w tej gałęzi gospodarki, nie zawsze jednak te same środki miały w praktyce zastosowanie. W ramach gospodarki folwarcznej największe zyski gwarantowało możliwie silne uintensywnienie produkcji. Aby je osiągnąć trzeba było mało wydajne, lecz nie kosztujące pańszczyzny, zastąpić trudem najemnego robotnika, zaopatrzyć folwarki we własny inwentarz, wprowadzić nowe kosztowne uprawy (szczególnie roślin przemysłowych), poprawić rasę bydła, rozwijać rolniczy przemysł. Wszystko to pociągało za sobą bardzo wysokie i nie jednorazowe inwestycje. W takim stanie rzeczy rozwój produkcji w ramach wielkiej własności ziemskiej był przede wszystkim kwestią nakładów pieniężnych.

Na przeciwległym biegunie wsi feudalnej, tzn. we własnej gospodarce chłopa, sprawa przedstawiała się zupełnie inaczej. Nie o inwestycje tu chodziło, ani o trwałe wydatki na kupno siły roboczej. Możliwość rozbudowy własnej produkcji zawisała tu od dwu innych okoliczności: od utrwalenia chłopskiego stanu posiadania przez poprawę jego praw do ziemi oraz od możliwości użycia przez chłopa całej jego siły roboczej we własnej gospodarce. Jest jasne, że w drugim wypadku chodzi o likwidację pańszczyzny.

Trzeba podkreślić z całym naciskiem, że między interesami wielkiego właściciela i interesami chłopa produkującego na rynek w powyżej przedstawionym układzie nie było zasadniczych sprzeczności. Wykupienie gospodarstwa przez chłopa (tzn. poprawa jego praw do ziemi) oraz przejście z pańszczyzn na czynsze nie tylko bowiem zaspokajało bezpośrednio potrzeby chłopskiego producenta. Równocześnie dostarczało wielkiemu właścicielowi kapitałów, których on tak bardzo potrzebował. Zbieżność podstawowych interesów nie jest tu zjawiskiem przypadkowym. Mianowicie w osobach wielkich właścicieli, przedstawiających swą produkcję na najemną siłę roboczą, i w bogatych chłopach, swą działalnością gospodarczą ściśle powiązanych z rynkiem, mamy do czynienia z kształtującą się zwolna eksploatorską klasą nowego typu.

Przedstawione tu dwie tendencje, ze sobą nie kolidujące i uzupełniające się nawzajem, które wyrażały wszystko to co było nowe w przekształcającym się rolnym ustroju, zdeterminowały ostatecznie treść, kierunek i końcowy rezultat przemian feudalnej własności na Śląsku.

*

⁹⁸ Szczegółowe omówienie przyczyn rozwoju układu kapitalistycznego w śląskim rolnictwie (przede wszystkim w postaci gwałtownego rozwoju przemysłu) daliśmy w pracy: K. Orzechowski, *Przekształcenia praw chłopów do ziemi na Górnym Śląsku w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, Czasopismo Prawno-Historyczne, VI (1), s. 228 i n.

Jak długo obie tendencje działały tylko spontanicznie i nie znajdowały odzwierciedlenia i poparcia w ustawodawczej działalności państwa⁹⁹, tak długo ograniczony tylko był zasięg ich wpływów na przekształcenia feudalnej własności ziemi. Nie był to również wpływ bezpośredni i wyrażał się przed okresem „wielkich reform” przede wszystkim w narastaniu chłopskiej własności podległej i kurczeniu się lassyckiego chłopskiego posiadania. Fakt ten już kilkakrotnie mieliśmy okazję stwierdzić w odniesieniu do znanego nam bliżej Górnego Śląska¹⁰⁰. Było to niewątpliwie zjawisko powszechne, choć nie wszędzie występujące z jednakowym natężeniem¹⁰¹.

Jak pamiętamy, feudalna własność ziemi posiadała niejednorodną strukturę, w której obok praw własnościowych do ziemi o najrozmaitszym zakresie występowało również władztwo pana, podobnie w swej treści różnorodne. Przez narastanie chłopskiej własności podległej władztwo pana feudalnego pozostawało w zasadzie nienaruszone. Tylko w dziedzinie jego praw własnościowych zachodziło istotne przesunięcie. Dotychczasowa (przynajmniej formalnie) pełna własność wobec gospodarstw lassyckich przekształcała się we własność zwierzchnią. Jak widać zatem, przed epoką wielkich reform zasadniczym kierunkiem przekształceń feudalnej własności ziemi na terytoriach gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej było stopniowe zawężanie praw pana do ziem chłopskich w wyniku przechodzenia lassyckiego posiadania we własność podległą.

U schyłku XVIII stulecia na Śląsku wystąpiła pewna szczególna forma masowego przechodzenia ziemi na (podległą) własność chłopską. Stanowiło ją całkowite lub częściowe parcelowanie majątków szlacheckich między chłopów, zwane współcześnie *dismembracją*¹⁰². Nie ulega wątpliwości, że fakty te przyspieszały znacznie proces narastania chłopskiej własności

⁹⁹ W 1764 r. Fryderyk II wydał dla Górnego Śląska zarządzenie, przewidujące likwidację lassyckiego posiadania. Było ono jednak nie tylko sabotowane przez wielkich właścicieli, ale również niechętnie przyjmowane przez chłopstwo, ponieważ nie przewidywało obniżenia pańszczyzn równocześnie z poprawą chłopskich praw do ziemi. Por. co do tego K. Orzechowski, *Przekształcenia praw*, s. 255–256.

¹⁰⁰ K. Orzechowski, *Uwagi o przebiegu i rezultatach uwłaszczenia w powiecie kozielskim na Górnym Śląsku*, Studia Śląskie, Przegląd Zachodni 1952, zesz. dodatkowy, s. 136 i n., *Przekształcenia praw...*, s. 248 i n., *Stosunki agrarne i walka chłopów w dawnym powiecie bytomskim*. Dziewięć Wieków Bytomia, Katowice 1956, s. 166 i n.

¹⁰¹ Por. np. dane dla powiatu kozielskiego Orzechowski, *Przekształcenia praw...*, s. 250; dla bytomskiego tenże, *Stosunki agrarne i walka...*, s. 167.

¹⁰² Orzechowski, *Przekształcenia praw*, s. 258. Parcelacja folwarków była bardzo popularna wśród szlachty śląskiej (szczególnie na Sudeckim Podgórzu) ponieważ zapewniała parcelującym ogromne zyski, por. J. Ziekursch, *Hundert Jahre schlesischer Agrargeschichte*, Breslau 1927, s. 226.

podległej i tym samym zawężania się własnościowych praw feudała. Prócz tego przy całkowitej parcelacji, gdy folwark w ogóle przestawał istnieć, najczęściej zwalniano chłopów z pańszczyzn i poddaństwa¹⁰³. W ten sposób przy całkowitych dismembracjach czyniony był również istotny wyłom we władztwie, które przysługiwało panu feudalnemu. Parcelacje całkowite, łączące się z likwidacją poddaństwa występowały tylko sporadycznie i dlatego nie zaciążyły decydująco na dziejach feudalnej własności ziemi.

To samo zjawisko tzn. kurczenie się władztwa występowało również w innej płaszczyźnie, mianowicie w zakresie praw pana do ziemi będącej już podległą własnością chłopską. Jak wiadomo, przy własności podzielonej zarówno pożytki z gruntu, jak i możność rozporządzania nim przysługiwały równocześnie dwu różnym podmiotom¹⁰⁴. W stosunkach między chłopem i panem podział pożytków i władzy przybierał postać renty (czynszu) ze strony chłopca i zatwierdzeń udzielanych przez pana chłopskim umowom. Bez pańskiej konfirmacji umowa dotycząca praw na nieruchomościach zawarta przez chłopca, była nieważna. Tymczasem jednak u schyłku wieku XVIII i w początkach XIX obserwujemy nader charakterystyczne zjawisko. Oto umowy chłopskie, którymi przenoszono własność nieruchomości często bardzo długo musiały czekać na pańskie zatwierdzenia, choć niewątpliwie powzwanie nastąpiło bezpośrednio po zawarciu umowy. Na dziesięć umów tego rodzaju, przeważnie po polsku spisanych, które zamierzamy opublikować, tylko w czterech data kontraktu i pańskiego zatwierdzenia przypada na ten sam rok. W dwu innych obie daty dzieli okres dwuletni. W pozostałych wypadkach między zawarciem umowy i zatwierdzeniem upłynęło trzy, osiem, jedenaście lub nawet czternaście lat¹⁰⁵. Niejednokrotnie na oryginałach umów chłopskich nie spotykamy w tym czasie w ogóle wzmianki o zatwierdzeniu¹⁰⁶. Jest zatem bardzo prawdopodobne, że w tych wypadkach konfirmacja w ogóle nie miała miejsca.

Przytoczone fakty dowodzą, że przy końcu XVIII stulecia ani pan jako strona uprawniona do udzielania zatwierdzeń, ani chłop którego oświadczenia woli bez tych zatwierdzeń formalnie nie miały mocy prawnej, nie przywiązywali już do nich wagi. Jesteśmy tu świadkami stopniowego znikania instytucji pańskich konfirmacji. W ten sposób *per non usum* w końcu

¹⁰³ Sąd powiatowy w Raciborzu, Archiwum aktów gruntowych, *Grund-Akten des Rittergutes Zauditz — Klein Peterwitz*, Vol. I, fol. 39, notatka urzędowa z 20 IX 1816, dotycząca dismembracji z 31 III 1788 r.

¹⁰⁴ Wieniediktow, *Państwowa własność socjalistyczna*, s. 229.

¹⁰⁵ K. Orzechowski, *Górno-śląskie kontrakty chłopskie z XVIII i XIX wieku, dotyczące praw na nieruchomościach*, Sobótka (w druku), wstęp.

¹⁰⁶ Ibidem nr 9, 11, 14.

XVIII wieku zmniejszały się również te uprawnienia, które przysługiwały panu feudalnemu jako zwierzchniemu właścicielowi ziem chłopskich.

*

Opisane dotychczas zmiany wiązały się najściślej z przekształceniami sposobu produkcji w śląskim rolnictwie. Prócz tego jednak w drugiej połowie XVIII wieku i aż po rok 1807 na Śląsku obowiązywały również pewne szczególne przepisy, które w pewnym sensie wpływały na treść feudalnej własności ziemi, lecz ze zmianami gospodarczymi o charakterze kapitalistycznym żadnego nie wykazywały związku. Był to *Bauernschutz*, czyli fryderycjańska ochrona chłopów, wprowadzona w 1749 r.

Założeniem tej formy polityki agrarnej była dążność do utrzymania chłopskiego stanu posiadania, wziętego jako całość; przeciwdziałanie temu, by ziemie folwarczne nie wzrastały na koszt ziem chłopskich. Natomiast sami chłopci, tzn. konkretni posiadacze, znajdowali się zupełnie poza jej zasięgiem. O daniu chłopu jako konkretnej jednostce ochrony przed szykanami ze strony panów, o rozszerzeniu i umocnieniu jego praw do ziemi, nie myślano wówczas zupełnie¹⁰⁷. Wyrażało się to m. in. również w tym, że ochrona miała być realizowana nie przez przyznanie chłopu określonych cywilnych praw podmiotowych, lecz przez środki administracyjne, stosowane z urzędu.

Przyczyny tej polityki były natury fiskalnej i militarnej¹⁰⁸. Podatek gruntowy stanowiący większość dochodów państwowych, był świadczony przede wszystkim przez chłopów¹⁰⁹. Dlatego też każde zmniejszenie chłopskiego stanu posiadania na korzyść ziem folwarcznych i kurczenie się ilości chłopskich gospodarstw narażało państwo na straty. Z drugiej strony chłopstwo zasilalo również szeregi armii, dostarczając rekruta. W takim stanie rzeczy każde państwo absolutystyczne, opierające się na sprężystej i skomplikowanej biurokracji oraz na najmnej armii musiało szczególną troską otaczać swych przyszłych rekrutów i „najcenniejszych” podatników.

Mimo, że ochrona chłopów nie spowodowała zmian praw chłopskich do ziemi, jednak przepisy, wydane w związku z nią, wpłynęły w pewien sposób na sytuację feudalnego właściciela. Odtąd — jak wiemy — ani ziem lassyckich, ani gospodarstw będących chłopską własnością podległą pan nie mógł włączać do folwarku, nie mógł większych gospodarstw dzielić na

¹⁰⁷ Höttsch, *Bauernschutz*, s. 241.

¹⁰⁸ Ziekuřsch, *Hundert Jahre*, s. 159; Höttsch, *Bauernschutz*, s. 241.

¹⁰⁹ Na ogół bowiem ziemie szlacheckie nie były obciążone podatkiem gruntowym. Tylko np. na Śląsku również od folwarków podatek ów był uiszczany, lecz też po-
dług niższych stawek.

mniejsze itd. W sumie biorąc było to dość istotne zacieśnienie możliwości rozporządzania chłopskimi ziemiami na swoją korzyść ¹¹⁰.

Wbrew dawniejszym opiniom, które jednogłośnie uznawały, że *Bauernschutz* (szczególnie w Prusach) został bezwzględnie zrealizowany i odegrał rolę podstawową ¹¹¹, Ziekursch wykazał dla Śląska coś zupełnie innego. Dowiódł, że zakazy *Bauernschutzu* były lekceważone w wielu wypadkach i realizacja ich nie była wymuszana przez władze ¹¹². W procesie przekształcania feudalnej własności ziemi na Śląsku w XVIII w. ustawodawstwo państwowe nie wiążące się z zaistniałymi zmianami gospodarczymi odegrało zatem tylko zupełnie podrzędną i mało istotną rolę.

*

Dzień 14 X 1806 r. i odbyta w tym dniu podwójna bitwa pod Jeną i Auerstädt powaliły skostniałe, feudalne Prusy do stóp burżuazyjnej Francji. Okazało się, że „synów wolnych francuskich chłopów... nie można pokonać przy pomocy synów chłopów pańszczyźnianych, żyjących w ciągłym lęku, że z ziemi zostaną zegnani” ¹¹³. Państwo pruskie i jego klasa panująca zagrożone również od wewnątrz przez ogromne nasilenie ruchów rewolucyjnych wśród chłopstwa stanęło wobec konieczności przeprowadzenia bardzo daleko idących reform, i to nie tylko w zakresie ustroju rolnego. Pierwszym posunięciem w tej dziedzinie było wydanie edyktu z 9 X 1807 *den erleichterten Besitz und den freien Gebrauch des Grundeigentums, sowie die persönlichen Verhältnisse der Landbewohner betreffend* ¹¹⁴.

Mimo pewnej połowiczności jego postanowień znaczenie jego było olbrzymie. Widać to między innymi na przykładzie feudalnej własności

¹¹⁰ C. Fuchs, *Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutsherrschaften*, Strassburg 1888, s. 267: *In Preussen war durch diesen Bauernschutz ... gesetzlich festgestellt, dass die Herrschaft kein unbeschränktes Eigentum an ihren Bauerhöfen hatte, es war damit ein Zustand festgestellt ... der dem ... geteilten Eigentum faktisch sehr nahe kam*. Podobny pogląd ten sam autor wypowiedział w innym miejscu (cytuje go Höttsch, *Bauernschutz*, s. 257 bez podania proveniencji): *Die Herrschaft über sein (tzn. pana) Eigentum war ihm... „zu einer Art Obereigentum“ eingeschränkt*. Fuchs niewątpliwie przecenił wpływ ochrony chłopów na treść feudalnej własności ziemi. Twierdzenie, że w skutek *Bauernschutzu* dotychczasowa pełna własność pana przekształciła się w zwierzchnią tylko jest oczywistą przesadą.

¹¹¹ Höttsch, *Bauernschutz*, s. 257.

¹¹² J. Ziekursch, *Hundert Jahre schlesischer Agrargeschichte*, Breslau 1927, s. 170—185.

¹¹³ F. Engels, *Kriestjanskaja wojna w Giermanii*, Moskwa 1952, s. 136.

¹¹⁴ *Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten* (skrót: GS), 1806—1810, nr 16, s. 170.

ziemi, która uległa dzięki temu edyktowi zmianom bardzo istotnym i wielokierunkowym. Zmianą najbardziej przełomową, która u samych podstaw podcięła feudalną własność ziemi, było zniesienie poddaństwa¹¹⁵. Obejmowało ono wprawdzie tylko osobistą zależność chłopą, niemniej jednak wyłom spowodowany przez nie we władztwie, które przysługiwało panu feudalnemu, był decydujący. Wystarczy tu tylko przypomnieć, że odąd przestawała istnieć *glebae adscriptio*, w pewnych okolicznościach dająca panu nad chłopem nieograniczoną niemal władzę, że przestawały obowiązywać chłopskie ograniczenia małżeńskie i w wyborze zawodu, *Zwangsgesindeienst*, wpływ pana w zakresie dziedziczenia gospodarstw chłopskich, i wiele innych. Dobrze wyobrażenie o zmianach, spowodowanych w pańskim władztwie przez edykt październikowy, daje „publikandum” z 8 IV 1809 r.¹¹⁶. Zawiera ono autentyczną wykładnię cytowanego edyktu i dlatego przytaczamy je poniżej w najbardziej interesującym wyjątku.

„Za zniesione w pełni należy uważać:

a) prawo, które przysługiwało panom gruntowym, przy zwalnianiu z poddaństwa żądać wychodnego od osób i od rzeczy (*lytrum personale et reale*);

b) prawo pana gruntowego, domagać się, by wszystkie dzieci dotychczasowych poddanych służyły przez 3 lata we dworze na warunkach najmu przymusowego;

c) prawo żądać odszkodowania pieniężnego od tych dzieci chłopskich, które nie odbyły osobiście wspomnianej (sub b.) służby z tytułu najmu przymusowego;

d) prawo, zmuszania dzieci dotychczasowych dziedzicznych poddanych i poddanych z tytułu opieki (*Schutzverwandte*) aby również po odśłużeniu trzech lat w najmie przymusowym służyły jeszcze dalej we dworze w zamian za wynagrodzenie dawane czeladzi obcej¹¹⁷, względnie na takich samych warunkach pracowały u zagrodników omłockowych¹¹⁸, do których pan je skieruje;

e) prawo żądania szczególnych opłat opiekuńczych (*Schutzgeld*) od poddanych, którym pan zezwolił szukać utrzymania poza wsią;

f) prawo żądania od poddanych z tytułu opieki (*Schutzuntertanen*) oprócz opłat opiekuńczych... również pewnych robocizn opierających się

¹¹⁵ §§ 10—12 cyt. edyktu.

¹¹⁶ GS 1806—1810, nr 77, s. 557.

¹¹⁷ Czeladź obca (*fremdes Gesinde*) otrzymywała wynagrodzenie nieco wyższe niż czeladź z najmu przymusowego (*Zwangsgesinde*).

¹¹⁸ Co do tej grupy ludności wiejskiej por. Ziekursch, *Hundert Jahre*, s. 90—93; o analogicznych grupach *Erbschnitter* oraz *Erbdrescher* w Saksonii Elekto-ralnej por. Haun, *Gutsherr und Bauer*, s. 93—94.

na zwyczaju oraz prawo żądania, by osoby te w pierwszym rzędzie służyły panu ...;

g) prawo zmuszania każdego poddanego, gdy tylko 24 rok życia ukończy, do objęcia we wsi pańszczyźnianego gospodarstwa;

h) prawo wyznaczenia spośród dzieci chłopów spadkobierców jego gospodarstwa;

i) prawo domagać się, by wartość nieruchomości na rzecz pana obciążonej pańszczyźnią, za wysoko oznaczona w testamencie przez chłopów, została obniżona”¹¹⁹.

Jak widać zatem, władztwo wchodzące w skład feudalnej własności ziemi, zostało w bardzo istotny sposób okrojone przez edykt z 1807 r. Pozostało z niego tylko prawo pobierania renty feudalnej, prawo łowów na gruntach chłopskich oraz władza wiążąca się z wykonywaniem sądownictwa i policji we wsi.

Wpływ omawianej ustawy szedł jednak jeszcze dalej. Oto bowiem wprowadzał on również swobodny obrót ziemią, co w warunkach własności podzielonej między chłopów i pana równało się likwidacji obowiązujących dotychczas pańskich zatwierdzeń¹²⁰. Jak wiemy, w chwili opublikowania edyktu konfirmacji chłopskich umów wychodziły już z użycia. Mamy tu zatem do czynienia z ustawodawczym usankcjonowaniem praktyki, od dawna już mającej szerokie zastosowanie¹²¹. Nie koniec na tym. Dopuszczenie swobodnego obrotu nieruchomościami pozbawiło jednocześnie feudalną własność ziemską jej dotychczasowego stanowego charakteru. Odtąd podmiotem takiej własności mógł być każdy, nawet chłop¹²².

Ostatnim postanowieniem edyktu październikowego, które zwraca tu naszą uwagę jest poważne ograniczenie w nim dotychczasowej ochrony

¹¹⁹ Oznaczenie w testamencie chłopskim wartości gospodarstwa nie odpowiadało jego wartości rzeczywistej, lecz tylko miało dać podstawę dla wypłacenia przez głównego spadkobiercę udziałów w spadku pozostałemu rodzeństwu. Podawana wartość była zwykle znacznie niższa od wartości rzeczywistej, lecz i tak spłaty mogły nadmiernie osłabić gospodarstwo, którego właściciel nie był wówczas w stanie wywiązywać się ze swych obowiązków wobec pana. Stąd płynęło prawo pana cytowane w punkcie i.

¹²⁰ § 4. Por. jeszcze wyraźniej w *Landeskultur-Edict* z 14 IX 1811. § 1 (GS 1811, nr 53, s. 300).

¹²¹ Cyt. ustawa zezwalała na swobodny obrót ziemią z zachowaniem praw właścicieli oraz osób, którym przysługiwało prawo pierwokupu. Do tych ostatnich należał pan — właściciel zwierzchni, co jeszcze przez pewien czas powodowało, że pan brał udział w umowach chłopskich. Występował on tu jednak już w innym charakterze, nie jako podmiot uprawniony do rozporządzania nieruchomością.

¹²² Dotychczas, jeżeli np. mieszczanin chciał nabyć majątek rycerski, musiał mieć na to specjalne zezwolenie króla, por. F. W. Pachaly, *Das schlesische Provinzialrecht*, Breslau 1831, s. 42 i n.

chłopów¹²³. Odtąd pan mógł znów włączyć rustykalne ziemie do folwarku, o ile uzyskał na to zgodę władz¹²⁴. Mamy tu do czynienia ze *sui generis* rekompensatą, daną panom w zamian za straty poniesione w związku ze zniesieniem poddaństwa.

Edykt z 9 X 1807 r. był tylko pierwszym aktem reform agrarnych, w pierwszej połowie XIX wieku przeprowadzonych w państwie pruskim. Po nim miały miejsce jeszcze długotrwałe i skomplikowane procesy, które przebiegając między 1811 i 1860 r. dały w rezultacie tzw. uwłaszczenie chłopów. Z natury rzeczy były one dwustronne w swoich skutkach: poprawiając sytuację prawną chłopstwa, jednocześnie pozbawiały wielkich feudalnych właścicieli części praw i prerogatyw, które im dotychczas przyśługiwały.

Zmiany te wystąpiły — choć nie zawsze równolegle — w ramach wszystkich elementów własności feudalnej. Wielotorowość tych zmian wyklucza ich łączne omawianie i dlatego będziemy poniżej rozpatrywali najpierw przekształcenia, które zaistniały w zakresie pańskich praw własnościowych. Opisaawszy je powrócimy jeszcze raz wstecz, koncentrując z kolei swą uwagę na metamorfozach, którym władztwo feudalnego właściciela uległo w wyniku reform agrarnych.

Przepisy, które stały się podstawą likwidacji lassyckiego posiadania i przekształcenia go we własność chłopską, zamieszczono w tzw. edykcie regulacyjnym z 14 IX 1811 r.¹²⁵. Odtąd na wniosek jednej ze stron, tzn. chłopu lub pana, dotychczasowy stosunek (*gutsherrlich-bäuerliches Verhältnis*) mógł ulec rozwiązaniu. Warto zwrócić uwagę, że ustawa traktuje tu pana i chłopów w zasadzie jako równorzędnych sobie kontrahentów¹²⁶. Jest to fakt dla stosunków feudalnych nader charakterystyczny, który, przygotowany uprzednio zniesieniem poddaństwa, był już niewątpliwie zapowiedzią stosunków, właściwych kapitalizmowi.

Przy regulacji uległy zlikwidowaniu:

a) spośród praw pana: prawo własności, pańszczyzny, daniny w pieniądzu i naturze, (własność) załogi, służebności na gruntach chłopskich;

b) spośród praw chłopu: prawo do pomocy ze strony pana na wypadek nieszczęścia, prawo do zbierania chrustu w lesie i inne uprawnienia leśne, obowiązek pana do budowy i naprawy chłopskich budynków i uiszczania za chłopu podatków i innych danin publicznych, gdy ten będąc w biedzie

¹²³ §§ 6—7 cyt. edyktu, por. też rozp. z 27 III 1809, GS 1806—1810, nr 75, s. 552.

¹²⁴ Dotyczyło to zarówno gospodarstw tzw. lassyckich, jak i tych, które były podległą własnością chłopów. W drugim wypadku pan winien był zresztą chłopu skupić, lub w inny ważny sposób nabyć jego prawa.

¹²⁵ GS 1811, nr 52, s. 281.

¹²⁶ Równorzędność ta jest niezupełna, ponieważ pan miał jednak stanowisko uprzywilejowane. Np. por. § 12 edyktu regulacyjnego.

nie mógł ich sam pokryć, prawo wypasania bydła na pańskim pastwisku ¹²⁷.

Tak pojęta zmiana sytuacji chłopą zwana była regulacją. Przynosiła mu ona własność podległą i zwalniała go od pańszczyzn, pozbawiając równocześnie szeregu korzyści, które dotychczas otrzymywał od pana, a wszystko to w zamian za połowę lub 1/3 dotychczasowych gruntów gospodarstwa. Tylko wyjątkowo przewidziane było również odszkodowanie w rencie lub spłacie kapitałowej ¹²⁸. Dokładne rozpatrzenie sytuacji chłopów „regulowanych” i porównanie jej z położeniem chłopów, którzy poprzednio jeszcze wykupili swe gospodarstwa od panów ¹²⁹ dowodzi, że między obu wypadkami nie było żadnych istotnych różnic, tym bardziej, że regulowane gospodarstwa były ciągle jeszcze obciążone laudemiami i czynszami gruntowymi. Powyższe uprawnia do stwierdzenia, że w dziedzinie praw chłopskich do ziemi edykt regulacyjny nie wniósł nic istotnie nowego. Jego niezaprzeczenie duże znaczenie mieści się w tym, iż dał on możliwości dla masowego przechodzenia gospodarstw dotychczas lassyckich na podległą własność chłopską. W miejsce dotychczasowej zgody obu stron (chłopa i pana), przy czym decydująca była wola pana, w edyktie regulację uzależniono od wniosku jednostronnego, którego, gdy w przewidzianych okolicznościach wyszedł ze strony chłopą nie mógł już udaremnić sprzeciw wielkiego właściciela.

Regulacja lassyckich gospodarstw chłopskich wywierała na prawa przysługujące feudalnemu właścicielowi wpływ identyczny jak znany nam z poprzedniego stulecia proces narastania chłopskiej własności podległej. W wyniku realizacji tej części reformy miały przede wszystkim prawa własnościowe feudalą, które przysługiwały mu do ziem chłopskich. Dotychczasowa własność pełną przekształcała się w zwierzchnią ¹³⁰ i to w takiej postaci, która nie dawała już panu udziału w dysponowaniu chłopską nieruchomością. Prócz tego jednak wzrastał równocześnie zakres pańskiej własności pełnej, nawet prawami chłopą-lassyty nie ograniczonej. Jak pamiętamy bowiem, odszkodowania za regulację były przez chłopów uiszczane w ziemi, która przechodziła na pełną własność pana i najczęściej była włączana do folwarku.

W odróżnieniu od edyktu z 9 X 1807 r., który z mocy samego prawa, za jednym zamachem, zlikwidował pewne atrybuty własności feudalnej w skali całego państwa, zmiany wprowadzone przez edykt regulacyjny

¹²⁷ § 6 cyt. edyktu (przekład wolny).

¹²⁸ §§ 12, 20, 26, 37 cyt. edyktu.

¹²⁹ Orzechowski, *Przekształcenia praw...*, s. 269—272.

¹³⁰ Regulowanym chłopom przysługiwała bowiem tylko własność podległa, nie pełna, przynajmniej na Śląsku. Dowodem tego może być np. wprowadzany z reguły przy regulacjach obowiązek uiszczania laudemium (zdawnego), świadczony — jak wiadomo *in signum domini directi*.

mogły się urzeczywistnić tylko stopniowo, będąc uzależnione od umów, zawieranych w każdym konkretnym wypadku. Ten fakt zadecydował, że zacieśnianie się pańskich praw własnościowych będące wynikiem i skutkiem regulacji rozciągnęło się w proces tak długotrwały i geograficznie nierównomierny, jakim był proces likwidacji chłopskiego posiadania.

Realizacja postanowień edyktu regulacyjnego spotkała się z silnymi oporami ze strony szlachty. Mimo, że od samego początku obejmowała ona jedynie największe (kmiece) i średnie (zagrodnicze) gospodarstwa chłopskie, z pewnymi szczególnymi wobec tych ostatnich ograniczeniami na Górnym Śląsku, już jednak bardzo rychło pod naporem wielkich właścicieli znacznie zacieśniono granice reformy. Znalazło to wyraz w nowej ustawie z 29 V 1816¹³¹, w której obok wprowadzenia dodatkowych ograniczeń zlikwidowane zostały również ostatnie ślady dawnego *Bauernschutzu*¹³². W takim stanie rzeczy w pierwszych kilkunastu latach po wydaniu odnośnych przepisów regulacja gospodarstw kmiecych (do których restrykcje te nie odnosiły się) wystąpiła masowo i — praktycznie biorąc — około 1830 r. jako proces uległa zakończeniu¹³³. W odniesieniu do mniejszych gospodarstw (zagrodniczych) i zupełnie drobnych (chałupniczych) reforma posuwała się naprzód bardzo ospale. Fakt to zrozumiały, gdyż w większości wypadków dla regulacji była tu konieczna zgoda pana¹³⁴, o tę zaś w ówczesnych warunkach napewno nie było łatwo. Radykalną zmianę w tych stosunkach przyniosła dopiero Wiosna Ludów. Już rozporządzenie z 20 XII 1848 r.¹³⁵, które na Śląsku umożliwiło przeprowadzenie regulacji tymczasowych na jednostronny wniosek, spowodowało istotne ożywienie w dziedzinie reformy. Było to jednak niczym jeszcze w porównaniu ze skutkami wielkiej ustawy z 2 III 1850 r.¹³⁶, która zniosła wszelkie dotychczasowe ograniczenia. Odtąd uwłaszczanie gospodarstw zagrodniczych i chałupniczych (bo praktycznie już tylko te wchodziły

¹³¹ GS 1816, nr 358, s. 153.

¹³² Art. 76 deklaracji. W literaturze podnosi się również często fatalne znaczenie rozporządzenia z 13 VII 1827 r., które rzekomo miało zupełnie uniemożliwić regulację zagrodników na Górnym Śląsku. Twierdzenie to kwestionowaliśmy już poprzednio w oparciu o materiał statystyczny (*Uwagi o przebiegu i rezultatach...*, s. 153—154), ostatnio zaś J. Jąderko wykazała, iż rozporządzenie to nie przyniosło w praktyce żadnych nowych, szczególnych ograniczeń, por. J. Jąderko, *Uwagi o dochodowości górno-śląskich gospodarstw zagrodniczych w pierwszej połowie XIX stulecia*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego, Prawo II, Wrocław 1956, s. 178 i n.

¹³³ Orzechowski, *Uwagi o przebiegu...*, s. 150; tenże, *Stosunki agrarne...*, s. 179.

¹³⁴ Dlatego, że gospodarstwa te nie były objęte postanowieniami ustawodawstwa regulacyjnego.

¹³⁵ GS 1848, nr 3079, s. 427.

¹³⁶ GS 1850, nr 3233, s. 77.

w grę) przybrało niespotykane rozmiary. W ciągu kilku następnych lat, mniej więcej do 1858 r., reforma w tej dziedzinie została zakończona.

Zmiany praw własnościowych pana feudalnego w stosunku do ziem chłopskich nie sprowadziły się w tym czasie jedynie do zastąpienia własności pełnej przez własność zwierzchnią. Ustawodawstwo uwłaszczeniowe objęło swymi postanowieniami również gospodarstwa, które były już podległą własnością chłopów i umożliwiło w 1821 r. znoszenie wszystkich ciężarów¹³⁷, ponoszonych przez nie dotychczas na rzecz pana, wszystko zaś na warunkach podobnych jak przy regulacjach. Ponieważ ustawodawstwo relucyjne (reluicją bowiem nazywano tę część reformy rolnej) przewidywało także identyczne ograniczenia, jakim podlegała regulacja¹³⁸, zatem znoszenie ciężarów gospodarstw zagrodniczych i chałupniczych było do Wiosny. Ludów zjawiskiem bardziej sporadycznym¹³⁹. Zmianę również tutaj przyniosła dopiero Wiosna Ludów, w szczególności ustawa z 2 III 1850 r., po której akcja znoszenia ciężarów chłopskich niezwykle się nasiliła, tak, że po upływie dziesięciolecia w zasadzie była już zakończona¹⁴⁰.

Ciężary chłopskie, które obecnie w trakcie reformy ulegały likwidacji, innymi słowy renta feudalna w najrozmaitszej występującej formie, były dotychczas uznawane za „wieczyste i nieusuwalne”. Ustawodawstwo relucyjne przekreśliło tę nieusuwalność. Stworzyło możliwości zlikwidowania obowiązku uiszczania rent, będącego — jak wiadomo — najistotniejszym wyrazem podstawowego społecznego stosunku feudalizmu, uzależnienia chłopca od feudalnego właściciela.

Umożliwienie reluicji rent feudalnych (nawet na jednostronny wniosek chłopca i przy sprzeciwie pana) było inowacją niepospolitej wagi. Wówczas, gdy pan już od 1807 r. nie brał udziału w rozporządzaniu chłopskim gospodarstwem, zniesienie obowiązku uiszczania rent było jednoznaczne z przekształceniem dotychczasowej chłopskiej własności podległej we własność pełną i z jednoczesną likwidacją własności zwierzchniej, która dotąd panu przysługiwała. Na tym też polega — naszym zdaniem — właściwe znaczenie edyktu z 1821 r.¹⁴¹. Jedną tylko rzecz może tu budzić wątpliwości. Nie jest bowiem jasne czy przekształcenie chłopskiej własności

¹³⁷ GS 1821, nr 651, s. 77.

¹³⁸ Ograniczenia te zostały zniesione dopiero ustawą z 31 X 1845, GS 1845, nr 2633, s. 682.

¹³⁹ Orzechowski, *Uwagi o przebiegu...*, s. 150; tenże, *Stosunki agrarne...* s. 179—180, tabele.

¹⁴⁰ Por. wywody obu prac cytowanych w poprzednim przypisie.

¹⁴¹ W naszej pracy na temat przekształceń chłopskich praw do ziemi w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku na okoliczność tę nie zwróciliśmy uwagi,

podległej w pełną, należy wiązać z faktem zniesienia ciężarów określonego gospodarstwa, co — jak wiadomo — nie następowało w jednym akcie, lecz w wyniku umów zawartych na przestrzeni kilku lub kilkudziesięciu nawet lat¹⁴², czy też traktować je jako skutek stworzenia możliwości likwidacji tych ciężarów na jednostronny wniosek zobowiązanego. Osobiście jesteśmy zdania, że druga z tych możliwości jest słuszniejsza. W całej sprawie bowiem najważniejsze jest nadanie chłopu prawa, aby z pozytywnym skutkiem mógł domagać się likwidacji feudalnych rent, nie zaś to, czy i kiedy chłopów z przyznanego sobie prawa czynił użytek. Prawo to zaś zostało nadane chłopom przez ustawę z 7 VI 1821 r.¹⁴³.

Po ustawie z 7 VI 1821 r. gospodarstwa „regulowane” stawały się — nie jak dotychczas podległą — lecz od razu pełną własnością chłopów. Regulacja gospodarstw lassyckich posuwała się naprzód w tym okresie (do 1850) tylko zupełnie powoli. I to powodowało, że również narastanie chopskiej własności pełnej wystąpiło jako stopniowo posuwający się proces.

Mamy tu do czynienia z drugą fazą przekształceń chłopskich praw do ziemi¹⁴⁴. Dotychczasowa własność podległa w wyniku ustawy relucyjnej

twierdząc, że własność chłopska (zarówno gospodarstw regulowanych jak przedtem jeszcze wykupionych) aż do wydania ustawy pozostała podległą (s. 297 cyt. pracy). Niemniej jednak również w literaturze dotyczącej innych ziem znajdujemy wzmianki, iż fakt zniesienia ciężarów gospodarstwa chłopskiego wpływał automatycznie na treść praw chłopów do ziemi, por. np. A. Kraaz, *Bauerngut und Frondienste in Anhalt vom 16. bis 19. Jahrhundert*, Jena 1898, s. 224; S. Hausmann, *Die Grundentlastung in Bayern*, Strassburg 1892, s. 128.

¹⁴² K. Orzechowski, *Kwestia chłopska na Śląsku w pierwszej połowie XIX w., Szkice z dziejów Śląska*, t. II, Warszawa 1956, s. 71—72. Gdyby stanąć na stanowisku, że przekształcanie podległej własności chłopów w pełną było wynikiem zniesienia ciężarów gospodarstwa, sprawa też nie byłaby jeszcze rozwiązana. Powstałby bowiem dylemat, czy dla zmiany tej konieczne było zniesienie wszystkich ciężarów wywodzących się z zależności feudalnej (gdy np. w powiecie bytomskim na G. Śląsku czynsze gruntowe były znoszone jeszcze w 1921 r., por. nasze, *Stosunki agrarne i walka chłopów...*, s. 189), czy też dla zmiany tej wystarczyło zniesienie większości (jakiej? i których?) tych ciężarów, czy też wreszcie decydowało tutaj zniesienie pewnych określonych obciążeń, spoczywających na chłopie jako właścicielu podległym (jak np. *laudemium*). Wątpliwościom tym nie poświęcamy tu więcej uwagi, ponieważ w całej tej kwestii zajmujemy odmienne stanowisko (por. dalej w tekście).

¹⁴³ Z drugiej strony nie można zapominać, że podchodząc do tej sprawy nie ze stanowiska teorii lecz od strony praktyki, w każdym konkretnym wypadku decydujące było nie przyznanie chłopu przez ustawę prawo żądania relucji ciężarów, lecz faktyczne zrealizowanie przez niego tego prawa i zniesienie ciężarów.

¹⁴⁴ Powyższy nasz wywód zdaje się stać w sprzeczności z postanowieniem uwłaszczeniowej ustawy z 2 III 1850, Abschn. 1, § 2, pkt. 2: *ohne Entschädigung*

z 7 VI 1821 r. przekształciła się w pełną. Zmiana ta nastąpiła jednak tylko wobec gospodarstw, których dotyczyły przepisy o relucji, a więc większości gospodarstw kmiecyh i pewnego niewielkiego odsetka gospodarstw zagrodniczych. Inne gospodarstwa, relucją feudalnych rent nie objęte, pozostały nadal podległą własnością chłopów. Tak było aż do momentu opublikowania ustawy z dn. 31 X 1845 r.¹⁴⁵. Wówczas bowiem wszelkie ograniczenia relucji zostały zniesione. Od tej chwili cała zachowana jeszcze dotąd chłopska własność podległa przekształciła się w pełną.

Pozostaje jeszcze problem gospodarstw, przez ustawę wyłączonych od relucji, których ciężary ulegały likwidacji w wyniku zgodnego porozumienia stron¹⁴⁶. Zdaniem naszym i tutaj również należy przyjąć przekształcenie dotychczasowej własności podległej w pełną. Rozumie się, że w tych wypadkach momentem zwrotnym było dopiero zniesienie całości lub co najmniej decydującej większości chłopskich ciężarów feudalnych¹⁴⁷.

Jak widzimy przekształcenia pańskich praw własnościowych wobec ziem chłopskich w swej pierwszej fazie polegały na przechodzeniu własności dotąd pełnej w zwierzchnią. Drugą, późniejszą fazę tych zmian (od 1821 r.) stanowiło likwidowanie własności zwierzchniej i przekształcanie przysługujących panu praw własnościowych w prawa rzeczowe na rzeczy cudzej¹⁴⁸. Druga faza nie była aktem jednorazowym i wobec gospodarstw nieobjętych ustawową relucją wskazane zmiany następowały tylko w wyniku zgodnej umowy obu stron. Dlatego aż do wydania ustawy

werden aufgehoben: ... das Obereigentum des Guts- oder Grundherrn und des Erbzinsherrn, desgleichen das Eigentumsrecht des Erbverpächters; der Erbzinsmann und der Erbpächter erlangen mit dem Tage des Rechtskraft des gegenwärtigen Gesetzes, und lediglich auf Grund desselben, das volle Eigentum. Naszym zdaniem postanowienie to nie wprowadziło żadnych przełomowych zmian i tylko usankcjonowało stan poprzednio już zaistniały. Dowodzi tego m. in. fakt zniesienia tych uprawnień bez odszkodowania (mimo, że ustawa z 2 III 1850 została wydana już dawno po rozwiązaniu Zgromadzenia Narodowego), oraz zastrzeżenie zamieszczone na wstępie cyt. paragrafu, mówiące o znoszeniu pewnych uprawnień pańskich *so weit sie noch bestehen*.

¹⁴⁵ GS 1848, nr 3079, s. 427.

¹⁴⁶ Ten sposób przeprowadzania reformy nazywamy — choć może niezupełnie ściśle — pozaustawowym, por. K. Orzechowski, *Postępowanie uwłaszczeniowe na Górnym Śląsku*, Przegląd Zachodni 1952, nr 1/2, s. 181—182.

¹⁴⁷ Powyższy, nieco przydługi, ekskurs na temat przekształceń praw chłopów do ziemi w związku z relucyjnym ustawodawstwem był konieczny dlatego, że w poprzedniej naszej pracy poświęconej temu zagadnieniu (*Przekształcenia praw chłopów do ziemi...*, CPH VI (1) w sprawie tej wypowiedzieliśmy odmienne poglądy. Zmiana naszego stanowiska w tej sprawie wiąże się z uwagami, które wypowiedział w ustnych rozmowach Z. Radwański i którym następnie dał wyraz w recenzji z naszej cytowanej pracy, zamieszczonej w *Rocznikach Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, t. XVII, Poznań 1956, szczególnie s. 240—241.

¹⁴⁸ Por. przypis 113.

z 31 X 1845 r. chłopska własność pełna współistniała z podległą i lassyckim posiadaniem. Po 1845 r. mamy co czynienia już tylko z własnością pełną i lassytami. Wśród praw własnościowych pana do 1821 r. występowały obok siebie własność pełna ziem bezpośrednio wykorzystywanych gospodarczo (folwark, lasy) i własność pełna gospodarstw lassyckich¹⁴⁹, oraz własność zwierzchnia wobec podległej własności chłopskiej i gospodarstw uregulowanych. Po 1821 r. przysługująca panu własność zwierzchnia skurczyła się bardzo istotnie i następnie coraz silniej malała, ażeby po 1845 r. zupełnie zaniknąć. Odtąd wielki właściciel miał określone prawa własnościowe tylko wobec folwarku oraz wobec gospodarstw, pozostających w lassyckim posiadaniu chłopów.

Mówiąc poprzednio o władztwie pana feudalnego, wyróżniliśmy trzy jego części składowe: władztwo z tytułu własności ziemi, sprowadzające się głównie do prawa pobierania renty feudalnej, władztwo wynikające z poddaństwa osobistego chłopów oraz to, które wyrażało się w sprawowanej przez pana władzy sądowniczej i administracyjno-policyjnej. Jak wiemy, drugi z wymienionych zakresów pańskiego władztwa uległ likwidacji wraz ze zniesieniem poddaństwa w 1807 r. Prawo do pobierania renty feudalnej kurczyło się w miarę znoszenia ciężarów chłopskich i w zasadniczym swym zrębie zlikwidowane zostało do 1860 r. W ten sposób z władztwa utrzymywała się jeszcze władza sądowniczo-administracyjna i pewne szczególne uprawnienia pana do ziem chłopskich wpływające z władztwa (np. pańskie prawo łowów).

Dla zniesienia tej części pańskich praw potrzeba było dopiero rewolucji. Berlińskie Zgromadzenie Narodowe ustawą z 31 X 1849 r.¹⁵⁰, zniosło bez odszkodowania łowieckie uprawnienia pana na gruntach chłopskich. Już po rozwiązaniu Zgromadzenia, w dniu 2 I 1849 r.¹⁵¹, wydano ustawę znoszącą w ten sam sposób pańskie sądownictwo patrymonialne i wszelkie wiążące się z nim ciężary chłopskie (np. *Schutzgelder*, *Jurisdiktionszinsen*). W przedmiocie przysługującej dotychczas panom władzy policyjnej na terenie wsi nie wydano żadnej odrębnej ustawy. Niemniej jednak w konstytucji z 5 XII 1848 r., art. 104 pkt 3¹⁵² zapowiedziano wydanie odpowiednich przepisów, w myśl których władza policyjna na te-

¹⁴⁹ W zakresie praw pana do gospodarstw lassyckich też w międzyczasie wystąpiła pewna zmiana. Oto bowiem rozporządzeniem z 9 VI 1819 r. (GS 1819, nr 546, s. 151) wszystkie gospodarstwa lassyckie zostały uznane za dziedziczne (dotychczas prawa chłopskie tego rodzaju były dziedziczne lub niedziedziczne, na Górnym Śląsku z przewagą liczebną pierwszej z tych form), co w pewnej mierze zwiężyło prawa pana, które mu dotychczas przysługiwały.

¹⁵⁰ GS 1848, nr 3056, s. 343.

¹⁵¹ GS 1849, nr 3086, s. 1.

¹⁵² GS 1848, nr 3065, s. 390.

renie wsi ma zostać przejęta przez poszczególne gminy. Kwestia ta została jeszcze wyraźniej postawiona w art. 42 okrojowanej konstytucji z 31 I 1850 r.¹⁵³, gdzie zniesiono bez odszkodowania *Gerichtsherrlichkeit, die gutsherrliche Polizei und obrigkeitliche Gewalt, sowie die gewissen Grundstücken zustehenden Hoheitsrechte und Privilegien*¹⁵⁴. W ten sposób władztwu pana feudalnego zadany został decydujący cios.

Nie był to jednak cios ostateczny. Mianowicie w reakcyjnych ustawach z 14 IV 1856 r.¹⁵⁵ art. 42 konstytucji został zmieniony i przywrócona władza policyjna wielkich ziemskich właścicieli we wszystkich wschodnich prowincjach. Równocześnie opublikowano nową *Gemeindeordnung*, z uchyleniem poprzednich przepisów w tej mierze. Taki stan rzeczy przetrwał do grudnia 1872 r., kiedy nowo wydana *Kreisordnung*¹⁵⁶ ostatecznie już i raz na zawsze zniosła pańską władzę policyjną.

*

Już powyżej wspomnieliśmy, że na terytoriach o panującej gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej obok zasadniczo panującej feudalnej własności ziemi o władztwie skonsolidowanym w ręku pana, występowała jeszcze feudalna własność praw¹⁵⁷. Najpospolitszym jej przykładem było prawo do pobierania dziesięcin, które przysługiwało Kościołowi. Mogły tu istnieć również inne wypadki feudalnej własności praw, gdy np. same czynsze (prawo do ich ściągania ze wsi lub kilku gospodarstw) zostały sprzedane przez pana osobie trzeciej, lub gdy ktoś, wieś sprzedając, zatrzymał w swym ręku sądownictwo patrymonialne¹⁵⁸. Ponieważ więc na Śląsku występowała również feudalna własność praw, trzeba również nieco uwagi poświęcić sprawie jej likwidacji.

Gdy chodzi o sporadyczne wypadki ostatnio wspomniane, to likwidacja praw feudała była tam możliwa na podstawie ustawodawstwa relucyjnego z lat 1821, 1845 i 1850, względnie też (gdy idzie o sądownictwo) prawa te zostały zniesione bez odszkodowania ustawą, która zniosła jurysdykcję patrymonialną. Problem przedstawia się odmiennie, gdy idzie o prawo do pobierania dziesięcin i innych danin, które przysługiwały

¹⁵³ GS 1850, nr 3212, s. 22.

¹⁵⁴ Pozytywne postanowienia w tym przedmiocie por. *Gemeindeordnung für den Preussischen Staat* z 11 III 1850 r. GS 1850, nr 3254, s. 213 i in., szczególnie § 58.

¹⁵⁵ GS 1856, nr 4412, s. 353; ibidem, nr 4414, s. 359.

¹⁵⁶ *Kreisordnung für die Provinzen Preussen, Brandenburg, Pommern, Posen, Schlesien und Sachsen*. Vom 13 XII 1872, GS 1872, nr 8080, s. 661, § 46. Por. też K. Stengel, *Die Organisation der Preussischen Verwaltung nach den neuen Reformgesetzen*, Leipzig 1884, s. 187—188.

¹⁵⁷ Por. przypis 77.

¹⁵⁸ Na Śląsku były to wypadki nader rzadkie.

Kościółowi. Jak wiadomo, ciężary te nie zostały objęte postanowieniami ustawy z 2 III 1850¹⁵⁹ r. Znoszenie dziesięcin zostało umożliwione na Śląsku dopiero ustawą z 10 IV 1865 r.¹⁶⁰. Odnosnie do pozostałych ciężarów analogiczne przepisy zostały wydane dopiero w dn. 27 IV 1872 r.¹⁶¹. Realizacja tej części reformy trwała bardzo krótko, ponieważ postępowanie w tej mierze było przez władze wszczynane z urzędu, bez jakiegokolwiek inicjatywy stron¹⁶².

*

Na koniec trzeba ująć ogólnie całość zmian, którym u schyłku epoki uległa feudalna własność ziemi na uwzględnionym terytorium. Widzieliśmy, że z całokształtu praw przysługujących wielkim właścicielom najwcześniej zaczęły się kurczyć i choć wolno, lecz zarazem najkonsekwentniej ulegały likwidacji ich własnościowe prawa do ziem użytkowanych przez chłopów. Z własności pełnej (przy lassyckim posiadaniu) przechodziły we własność zwierzchnią tylko, ażeby wreszcie zaniknąć zupełnie. Likwidacji ulegało również władztwo pana feudalnego. Proces ten rozpoczął się znacznie później. Przebieg jego również cechowała stopniowość, lecz mniej wyraźna. Na plan pierwszy wybiły się w niej trzy momenty, w których zmiany w tym zakresie szczególnie silnie wystąpiły: rok 1807, 1821 oraz lata Wiosny Ludów. W wyniku obu procesów feudalna własność ziemi została sprowadzona tylko do jednego ze swych poprzednich elementów: do prawa własności wobec terytoriów bezpośrednio przez pana w sposób gospodarczy wykorzystywanych, tzn. wobec ziem folwarcznych i lasów, i to właśnie była jej metamorfoza w kapitalistyczną własność obszarniczą.

Przekształcenia feudalnej własności na Śląsku pozostawały w najściślejszym związku z przeistaczaniem się feudalnej gospodarki rolnej w kapitalistyczną. Państwowemu ustawodawstwu przypadła tu rola raczej podrzędna. Interesujące nas procesy pojawiły się spontanicznie i spontanicznie narastały. Reformy przedsiębrane ze strony państwa tylko powodowały ich przyspieszenie.

Tym co uważamy tu za najbardziej charakterystyczne jest ścisła równoległość obu procesów: przebudowy ustroju gospodarczego i przekształcania panującego dotąd typu własności, oraz minimalne znaczenie ustawodawstwa niepowiązanego z reformą. Ponieważ przemiany ekonomiczne nie pojawiają się nigdy jak *deus ex machina* przeto również i drugą z tych

¹⁵⁹ Orzechowski, *Przekształcenia praw...*, s. 290, 293.

¹⁶⁰ GS 1865, nr 6049, s. 172. Dla całych Prus (z wyjątkiem Śląska) sprawa ta została uregulowana ustawą z 15 IV 1857 r., GS 1857, nr 4670, s. 363.

¹⁶¹ GS 1872, nr 8028, s. 417.

¹⁶² Orzechowski, *Uwagi o przebiegu...*, s. 180.

metamorfoz (zmianę własności) cechuje niezwykle wyraźna stopniowość, pozbawiona gwałtownych przeskoków¹⁶³. Najdobitniejszym zewnętrznym przejawem równoległości obu procesów są naszym zdaniem dwa fakty: spontaniczne narastanie „lepszych” chłopskich praw do ziemi przed reformą oraz uzależnienie realizacji reform przedsięwziętych następnie przez państwo od umów, w każdym konkretnym wypadku zawieranych przez zainteresowane strony. Likwidacja feudalnych uprawnień bez odszkodowania była tu rzadkim wyjątkiem¹⁶⁴.

VI

Ażeby móc ocenić procesy poznane na Śląsku i zorientować się czy przebieg ich był charakterystyczny tylko dla tej ziemi, czy też był typowy w ogóle dla ziem o gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej musimy w najogólniejszych chociażby zarysach prześledzić analogiczne procesy w pozostałych wschodnich prowincjach Prus oraz w innych krajach o tym samym ustroju rolnym.

W innych wschodnich prowincjach państwa pruskiego obserwujemy oba symptomy, które poprzednio wymieniliśmy jako charakterystyczne. Spontaniczne narastanie chłopskiej własności podległej (choć nie zawsze o równym natężeniu) i tutaj jest zjawiskiem dobrze znanym¹⁶⁵. Stopniowość interesujących nas procesów zaś, a w szczególności uzależnienie realizacji reform od zawierania specjalnych umów przez strony, znalazły swój dostateczny wyraz w obowiązującym ustawodawstwie, analogicznym jak na Śląsku. Edykt październikowy z 1807 r. obejmował całe państwo pruskie¹⁶⁶. Edykt regulacyjny z 14 IX 1811 r. dotyczył wprawdzie tylko tych ziem, które po pokoju w Tylży pozostały przy państwie pruskim, tzn. Prus Wschodnich i Zachodnich, Pomorza, Brandenburgii i Śląska, po Kongresie Wiedeńskim jednak przepisy jego i wiążące się z nim dekla-

¹⁶³ Ustawodawstwo doby Wiosny Ludów nie stanowi takiego przeskoku. Otworzyło ono tylko możliwości dla dużego nasilenia reformy rolnej.

¹⁶⁴ Takim wyjątkiem było zniesienie poddaństwa w 1807 r. (ale też z wprowadzeniem przejściowego okresu) i uchylenie pewnych pańskich prerogatyw w ustawie z 2 III 1850 r., *nota bene* w większości pozbawionych już realnej wartości. Uprawnienia takie jak prawo łowów i jurysdykcja patrymonialna zniesiono wprawdzie „za jednym zamachem”, działa się to jednak w czasie rewolucji wzgl. bezpośrednio po niej.

¹⁶⁵ Por. ogólne stwierdzenie u Knappa, *Bauernbefreiung*, Bd I, s. 122 oraz tamże teksty dotyczące Pomorza (Bd. II, s. 142—144). Co do Prus Wschodnich por. np. R. Stein, *Die ländliche Verfassung Ostpreussens am Ende des XVIII. Jahrhunderts*, Jena 1918, s. 277.

¹⁶⁶ R. Schröder — E. Künssberg, *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, Berlin 1922, s. 985.

racji z 29 V 1816 r. zostały rozciągnięte na powiat Chociebuż¹⁶⁷, oraz z pewnymi nieznacznymi zmianami na Górne i Dolne Łużyce¹⁶⁸, W. Ks. Poznańskie, powiaty chełmiński i michałowski, okolice Torunia¹⁶⁹, oraz na okolice Gdańska¹⁷⁰. Tak samo na całym terytorium Niemiec wschodnich obowiązywało ustawodawstwo relucyjne¹⁷¹. Jeszcze szerszy był zasięg ustawy o zniesieniu prawa łowów z 31 X 1848 r., która dotyczyła całych Prus. Zniesienie sądownictwa patrymonialnego (2 I 1849 r.) i wielkie ustawy uwłaszczeniowe z marca 1850 odnosiły się też do całego państwa, z wyjątkiem tylko terytoriów położonych po lewej stronie Renu. Zbieżność ustawodawstwa, które w ramach reformy rolnej na ogół ściśle było dostosowywane do stosunków faktycznych, pozwala uogólnić nasze poprzednie spostrzeżenia na wszystkie tereny Prus, gdzie u schyłku feudalizmu panowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana¹⁷².

Opis stosunków w innych państwach rozpoczynamy od Danii, której ustrój agrarny cechowała również gospodarka folwarczno-pańszczyźniana ze wszystkimi swymi konsekwencjami¹⁷³. Stosunek chłopów do ziemi był tam reprezentowany przez dwa typy, tzw. *Selvejebönder* czyli

¹⁶⁷ Ustawą z 18 XI 1819 r., GS 1819, nr 571, s. 249.

¹⁶⁸ Ustawą z 21 VII 1821 r., GS 1821, nr 665, s. 110.

¹⁶⁹ Ustawą z 8 IV 1823, r., GS 1823, nr 796, s. 49.

¹⁷⁰ Ustawą z tejże daty, GS 1823, nr 797, s. 73.

¹⁷¹ W Poznańskim i wokół Gdańska co prawda dopiero od ustaw z 1823 r.

¹⁷² Pragniemy tu zwrócić uwagę na pewne odmienności, które w interesujących nas procesach wykazuje W. Ks. Poznańskie. Mianowicie na ziemiach jego bezpośrednio po ponownym włączeniu ich do Prus nie została przywrócona jurysdykcja wielkich właścicieli wobec chłopów (por. ust. z 9 XI 1816 r., GS 1816, nr 330, s. 225, § 22), przez co władztwo pana feudalnego w tej dzielnicy uległo szybszej likwidacji niż gdzie indziej. Tak samo w ustawie uwłaszczeniowej dla W. Ks. Poznańskiego z 8 IV 1823 r. wprowadzono dodatkowe, gdzie indziej nie spotykane postanowienie, że regulowanych gospodarstw nie wolno obciążać na przyszłość laudemiami (por. § 16 pkt 3 cyt. ust.), które, jak wiadomo, były uiszczane *in signum dominii directi*, i gdzie indziej (np. na Górnym Śląsku) z reguły przy regulacji zastrzegane. W § 16 pkt 2 postanowiono również wyraźnie (czego gdzie indziej też nie spotykamy), że przy regulacji gospodarstwo musi, *den Erwerbern zum vollen Eigentum überlassen werden; die Ueberlassung zu Erbzins- oder Erbpachtsrecht wird ... ausgeschlossen*. Por. też § 76—77 cyt. ust. Jak wynika z tych tekstów, w Poznańskim chłop po regulacji uzyskiwał od razu własność pełną, nie podległą. Było to prawdopodobnie następstwem faktu, iż ustawa dla Poznańskiego została wydana wówczas, gdy w pozostałych dzielnicach Prus obowiązywało już ustawodawstwo relucyjne.

Ta sama ustawa rozciągnęła również na teren Poznańskiego postanowienie, mocą którego wszystkie prawa chłopskie nie stanowiące dotychczas własności i dośiad niedziedziczne, stały się dziedzicznymi (ibidem, § 83).

¹⁷³ A. Nielsen, *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, Jena 1933, s. 145 i n. O odmiennym niż gdzie indziej ukształtowaniu się w Danii rugów i wczesnym wprowadzeniu ustaw ochronnych (*Bauernschutz*) por. szczególnie s. 146—148.

osadników wolnych będących właścicielami (podległymi?) ziemi oraz przez *Fästenbönder* czyli chłopów-dzierżawców, zwanych również czynszownikami¹⁷⁴, których prawa — jak się wydaje — były silnie zbliżone do lasyckiego posiadania (*Fäste*) i przekształcenia go na dzierżawę dziedziczną (*Erbpacht*), zbliżoną jak wiadomo bardzo do własności podległej z równoczesnym znoszeniem pańszczyzn¹⁷⁵. Wystąpiły tam również parcelacje majątków szlacheckich¹⁷⁶. Zanim jeszcze kwestia chłopskich praw własnościowych doczekała się ustawowego uregulowania, przystąpiono do reformy osobistej sytuacji chłopów. Rozporządzeniem z 30 X 1786 r. poddaństwo¹⁷⁷ chłopskie zostało znacznie ograniczone; w dwa lata później (20 VI 1788 r.) zniesiono poddaństwo wszystkich chłopów poniżej 14 i powyżej 36 lat¹⁷⁸ aby wreszcie od 1800 r. zupełnie i bez odszkodowania tę instytucję zlikwidować¹⁷⁹. W zakresie poprawy chłopskich praw do ziemi działalność państwa ograniczała się do popierania samorządnej inicjatywy w tym względzie. Odnośne przepisy zostały wydane już częściowo w 1769 r.¹⁸⁰ gdy zaś okazało się, że chłopcy nie posiadają dość środków na wykupienie gospodarstw na własność, stworzono na ten cel w 1786 r. specjalną kasę kredytową¹⁸¹. W takich warunkach proces bardzo szybko postępował naprzód i w 1807 r. już połowa wszystkich chłopów była właścicielami lub dziedzicznymi dzierżawcami (*Erbpächter*) swych gospodarstw¹⁸². Znoszenie pańszczyzn, które w równej mniej więcej mierze ciążyły na chłopach niezależnie od ich praw¹⁸³, stanowiło w Danii proces odrębny. Odnośne ustawy zostały wydane w 1795 i 1799 r. Mimo, że opór wielkich właścicieli był tu silniejszy niż przy poprawie chłopskich praw do ziemi realizacja postanowień tych ustaw postępowała dość szybko naprzód. W 1807 r. utrzymało się jeszcze tylko 40% pańszczyzn (licząc od stanu z 1784 r.)¹⁸⁴. Reforma rolna w Danii została ponownie podjęta dopiero w dobie Wiosny Ludów. Wówczas jeszcze około 1/3 gospodarstw nie była chłopską własnością, ciężar pańszczyzn zaś spoczywał jeszcze na 13% ogółu gospodarstw. Toteż w szeregu ustaw wydanych w latach 1851—

¹⁷⁴ W. Scharling, *Die Bauernbefreiung in Dänemark*, HSW II, s. 577.

¹⁷⁵ Nielsen, *Wirtschaftsgeschichte*, s. 318—319.

¹⁷⁶ Ibidem, s. 320.

¹⁷⁷ Noszące tu nazwę *Grundhörigkeit*.

¹⁷⁸ Ograniczenie to miało na celu zapewnić siłom wojskowym odpowiedniego rekruta, pobieranego dotychczas spośród poddanych, por. ibidem, s. 323, przypis.

¹⁷⁹ Ibidem, s. 323.

¹⁸⁰ Ibidem, s. 327.

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² Ibidem, s. 327/8. Z początkiem drugiej połowy XVIII w. było ich tylko około 15%, por. Scharling, *Bauernbefreiung*, s. 577.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ Nielsen, *Wirtschaftsgeschichte*, s. 326—327.

1861 zalecono sprzedaż chłopom użytkowanych przez nich gospodarstw¹⁸⁵. Realizacja tych przepisów przeciągnęła się jednak aż w wiek XX¹⁸⁶ i dokonywała się tak jak cała duńska reforma w drodze swobodnych umów panów z chłopami. Znoszenie pańszczyzn i pozostałych ciężarów chłopskich zostało nakazane ustawami z lat 1850, 1852 i 1861 i bardzo szybko zrealizowane. Likwidację dziesięcin (*Zehnten*) przedsięwzięto dopiero ustawą z 15 V 1903 r.¹⁸⁷.

Schleswig-Holstein, gdy idzie o ustrój gospodarczy daje w końcu XVIII wieku bardzo urozmaicony obraz¹⁸⁸. Dla nas interesujące są w tej chwili tylko stosunkowo niewielkie wschodnie części Szlezewiku i Holsztynu¹⁸⁹, w których występowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana tak jak w całej *Ostelbien*. Chłopi na tych terenach byli pozbawieni własności ziemi, którą użytkowali (*Festebauern*)¹⁹⁰. Pan mógł ich teoretycznie w każdej chwili pozbawić gospodarstw¹⁹¹. Z nielicznych wiadomości, które na temat reformy rolnej przynosi nam praca M. Seringa dosyć wyraźnie daje się obserwować stopniowość przemian feudalnej własności ziemi. Jeszcze w drugiej połowie XVIII w. obserwujemy tam przechodzenie gospodarstw na podległą lub nawet pełną własność chłopów. Było to zjawisko częste w szlacheckich majątkach Szlezewiku (znacznie rzadziej w Holsztynie), regułą zaś stanowiło w domenach¹⁹². Niejednokrotnie łączyło się ono z parcelacją majątków pańskich. Niemniej jednak zasadnicza masa chłopstwa została po zniesieniu poddaństwa i równoczesnym wprowadzeniu bezwzględного zakazu rugów¹⁹³, zepchnięta do roli zwykłych dzierżawców, pozbawionych dziedziczności ziemi¹⁹⁴. Stan

¹⁸⁵ Charakterystyczna była kolejność tych ustaw: w dniu 8 IV 1851 r. wydano odnośne przepisy dla domen państwowych, 3 III 1852 r. dla majątków uniwersytetu i akademii w Sorö, 21 VI 1854 r. dla Ienn, 24 IV 1860 r. dla majątków Kościoła i dobroczynnych fundacji, dopiero zaś na końcu (19 II 1861 r.) dla majątków prywatnych.

¹⁸⁶ W roku 1905 jeszcze 50% gospodarstw nie było własnością ich użytkowników.

¹⁸⁷ Wszystko to na podstawie: Scharling, *Bauernbefreiung*, s. 580—581.

¹⁸⁸ M. Sering, *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein*, Berlin 1908, s. 27—28.

¹⁸⁹ *Wagrien, Dänischer Wald, Schwansen*, częściowo *Angeln*.

¹⁹⁰ Ibidem, s. 300. Nie należy utożsamiać ich z *Festebauern* zasiedlającymi tzw. *Geest* (środkową część) Szlezewika, gdzie nie było folwarku. Ci bowiem, choć formalnie biorąc byli tylko posiadaczami gospodarstw, lecz już budynki stanowiły ich własność. W ogóle była to forma praw silnie zbliżona do dolno-saskiego *Meierrecht*, por. ibidem, s. 305 i n.

¹⁹¹ Ibidem, s. 300.

¹⁹² Ibidem, s. 230, 302—304.

¹⁹³ Fuchs, *Der Untergang des Bauernstandes...*, s. 237.

¹⁹⁴ Sering, *Erbrecht...*, s. 301—302.

taki utrzymał się później zasadniczo bez zmiany. Jeszcze bowiem w czasie gdy Sering pisał swe dzieło (1908) całe wsie w Szlezwiku-Holsztynie były złożone tylko z dzierżawców¹⁹⁵.

Przekształcenia władztwa, które przysługiwało panu feudalnemu rozpoczęły się od zniesienia poddaństwa¹⁹⁶, co nastąpiło 19 XII 1804 r. Parę miesięcy później (19 VII 1805) ograniczono nieco jurysdykcję patrymonialną, zabraniając sprawować ją osobiście wielkiemu właścicielowi. Do tego celu musiał on zatrudniać prawnika, zatwierdzanego na tym stanowisku przez króla. Sądownicze prerogatywy panów zostały zniesione na terenie Szlezwiku w latach 1853—1854. W Holsztynie zmiana ta nastąpiła dopiero po włączeniu tych terytoriów do Prus (1867)¹⁹⁷.

Porzucając północ skoncentrujemy teraz uwagę na ziemiach polskich. Ponieważ od schyłku XVIII w. poczynając stosunki na tych ziemiach rozwijały się już pod wpływem ustawodawstw zaborczych, ograniczymy się tu tylko do spraw dotyczących jeszcze niepodległej Rzeczypospolitej, następnie zaś Księstwa Warszawskiego i Rzeczypospolitej Krakowskiej. Z punktu widzenia naszych rozważań jest rzeczą charakterystyczną, że również na ziemiach polskich reformy rozpoczęły się od „oddolnej” inicjatywy, w postaci akcji czynszowania chłopów w dobrach magnackich i ograniczania pańszczyzn. Pańskie prawa własnościowe były przy tym częściowo ograniczane przez wprowadzanie praw odpowiadających własności podległej (w dobrach St. Poniatowskiego i J. Małachowskiego) lub długoterminowej dzierżawy (jak w dobrach ks. Jabłonowskiej), w pewnych wypadkach jednak (tak jak to widzieć będziemy w odniesieniu do Pomorza Szwedzkiego i Rugii) jeszcze nawet rozszerzane, przez wprowadzanie w miejsce dotychczasowych chłopskich praw dzierżawy czasowej, pięcioletniej (w dobrach Zamoyskich). Na ziemiach Rzeczypospolitej miały również miejsce wypadki parcelowania folwarków, które znamy już także z dziejów Śląska. Na szerszą skalę reforma została przeprowadzona w królewskich dobrach, gdzie ograniczono chłopskie pańszczyzny i znacznie polepszone ich prawa do ziemi. Również w zakresie władztwa feudalnych właścicieli mamy do zanotowania pewne zmiany, mianowicie przez rozszerzenie samorządu wiejskiego i częściowe uniezależnienie od dworu powoływania funkcjonariuszy gminnych (w niektórych dobrach). Dalsze zmiany w tym samym kierunku wprowadzała Ustawa Rządowa (mówiąc o „opiece prawa i rządu krajowego” nad chłopami) oraz kwietniowa ustawa z 1792 r. osłabiająca w królewskich dobrach poddaństwo chłopów osiadłych i znosząca je wobec bezrolnych, szczególnie zaś ustawodawstwo Insurekcji

¹⁹⁵ Ibidem, s. 230, nota 4.

¹⁹⁶ Razem z poddaństwem odpadł również wówczas *Dienstzwang*.

¹⁹⁷ Ibidem, s. 230—231.

Kościuszkowskiej, wprowadzające dozory i nader istotnie ograniczające poddaństwo¹⁹⁸.

W Księstwie Warszawskim władztwo feudalnych właścicieli zostało poważnie uszczuplone przez zniesienie osobistego poddaństwa chłopów¹⁹⁹. Wolność osobista została chłopom ponownie zagwarantowana w dekreście z 21 XII 1807 r.²⁰⁰. W tym samym akcie stwierdzono jednak również pańskie prawo własności do ziem chłopskich (nawet w warunkach dzierżawy dziedzicznej) wyraźnie dopuszczając możliwość rugów. Ten sam akt przewidywał również przechodzenie ziemi na własność chłopską oraz przekształcenia obciążeń gospodarstw w drodze indywidualnych umów chłopów z panami²⁰¹.

W Rzeczypospolitej Krakowskiej przede wszystkim uznano własność panów do ziem chłopskich (w konstytucji z 11 IX 1818 r.). Później w do-
brach narodowych i duchownych została chłopom przyznana podległa własność ziemi, przeprowadzono tam również zamianę pańszczyzn chłopskich na czynsze. Analogiczne przemiany na terenie majątków szlacheckich występowały jednak tylko zupełnie sporadycznie, w ogóle zaś wszystkie te przemiany były realizowane niezwykle powoli i ospale. Problem agrarny zamierzała w radykalny sposób rozwiązać rewolucja krakowska z 1846 r., program jej jednak — jak wiadomo — nie został zrealizowany. W dniu 11 XI 1846 r. Wolne Miasto zostało włączone do państwa austriackiego²⁰².

Obecnie²⁰³ skupimy uwagę na monarchii austriackiej. Z ustrojem gospodarczym podobnym jak we wschodnich prowincjach Prus mamy tu do czynienia (obok Galicji) szczególnie w Czechach, na Mora-

¹⁹⁸ J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski* (do 1864 r.), Warszawa 1933, s. 221—225; J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, Warszawa 1957, t. II, s. 384—431, 456—457; W. Bartel, *Dozory w Insurekcji Kościuszkowskiej*, CPH VI (2), s. 78 i n., *passim*.

¹⁹⁹ Konstytucja Księstwa Warszawskiego z 22 VII 1807 r., art. IV, *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego*, t. I, s. II—XVIII.

²⁰⁰ *Dziennik Praw Ks. Warszawskiego*, t. I, s. 10.

²⁰¹ B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa polskiego*, cz. III, Łódź 1956, s. 65.

²⁰² S. Wachholz, *Reforma chłopska w Rzeczypospolitej Krakowskiej w świetle dokumentów archiwalnych*, CPH, VI (2), szczególnie s. 324—330, 335.

²⁰³ W naszym opisie pomijamy Anhalt jako państwo, w którym ustrój rolny był niejednolity. Terytoria jego położone na prawym brzegu Moldawy i Łaby charakteryzowały się stosunkami właściwymi dla całego *Ostelbien*, gdy tymczasem pozostałe części tego państwa miały już ustrój typowy dla Niemiec zachodnich ze specyficznym rozszczepieniem władztwa feudalnego (Kraaz, *Bauerngut und Fron-dienste in Anhalt*, s. 69). Reforma rolna na terenie Anhalt, w pierwszej połowie XIX w. po niefortunnej próbie wprowadzenia pewnych zmian na wzór francuski w 1810 r. (równość wszystkich wobec prawa, zniesienie sądownictwa patrymonialnego, umożliwienie znoszenia ciężarów chłopskich, lecz bez jakichkolwiek postanowień w przedmiocie przekształceń chłopskich praw do ziemi) uchylonej już w dwa

wach i na austriackim Śląsku. Wśród chłopów były reprezentowane dwa zasadnicze typy praw do ziemi: własność podległa (tzw. *eingekaufte Bauern*) i posiadanie analogiczne do praw lassyckich (*uneingekaufte Bauern*). Przekształcenie feudalnej własności ziemi wystąpiło tutaj — podobnie jak w krajach dotychczas omówionych — najpierw w postaci narastania chłopskiej własności podległej i — tym samym — kurczenia się praw własnościowych, które panu przysługiwały do ziem chłopskich. Był to proces spontaniczny, następnie silnie popierany przez państwo, czemu w śląskim *Hauptrobotpatent* z 6 VII 1771 r. dano bardzo dobitnie wyraz²⁰⁴. Do jakichkolwiek przymusowych środków tak na pruskim Śląsku, (wiemy zresztą, że nieudałych) nie doszło. Patent dla Czech i Moraw z 25 I 1770 r. przyznawał tylko chłopom prawo żądania wykupu, zwierzchnościom zaś zalecał życzliwie odnosić się do inicjatywy chłopskiej i żądań zbyt wysokich nie stawiać. W ten sposób przechodzenie ziemi na podległą własność chłopów nadal pozostało domeną „swobodnego porozumienia” stron²⁰⁵. Nic więc dziwnego, że ustawodawstwo takie nie mogło spowodować poważnego nasilenia tego procesu²⁰⁶. W 1785 r. w Czechach tylko jeszcze 1/3 gospodarstw nie była chłopską podległą własnością²⁰⁷. W następnych dziesięcioleciach, nawet wówczas, gdy państwo zrezygnowało już z prób wpływania na stosunki wiejskie²⁰⁸ proces ten nieprzerwanie trwał dalej i ilość gospodarstw niezakupnych (gdzie prawa chłopów odpowiadały posiadaniu lassyckiemu) zmniejszała się stale²⁰⁹. W sposób ostateczny kwestię tę uregulowano dopiero w okresie Wiosny Ludów. Ustawa z 7 IX 1848 r. i łączący się z nią patent z 4 III 1849 r. zniosły bo-

lata później (ibidem, s. 190—192) sprowadziła się tylko do ustawy z 23 XII 1839 o znoszeniu wspólnych użytków (ibidem, s. 215). Znoszenie ciężarów chłopskich pozostawiono nadal swobodnej zgodzie stron, bez specjalnych przepisów w tej mierze (ibidem, s. 215). Dopiero Wiosna Ludów przyniosła radykalną zmianę. Zniesiono wówczas powinności łowieckie, ostatecznie zlikwidowano sądownictwo patrymonialne, wydano obszerne przepisy o komasacji gruntów i znoszeniu chłopskich obciążeń (ibidem, s. 218). Przez fakt zniesienia feudalnych obciążeń dotychczasowe chłopskie prawa do ziemi przekształcały się automatycznie w pełną własność typu burżuazyjnego (ibidem, s. 224). Szczególne ograniczenia dotychczasowej feudalnej własności ziemi w postaci własności zwierzchniej przysługującej panującemu, uległy likwidacji w ustawie z 1 IV 1878.

²⁰⁴ Rozdz. XX, 3.

²⁰⁵ K. Grünberg, *Bauernbefreiung*, Bd I, s. 160—261, 265.

²⁰⁶ Ibidem, Bd I, s. 262. W 1765 r. były rozważane projekty przekształcenia praw niezakupnych w zakupne bez żadnego odszkodowania dla wielkich właścicieli. Nie doszło jednak do ich realizacji z powodu oporu Stanów, ibidem, Bd II, s. 398—404.

²⁰⁷ Ibidem, Bd II, s. 401.

²⁰⁸ Ibidem, Bd I, s. 359.

²⁰⁹ Ibidem, Bd I, s. 364.

wiem bez odszkodowania własność zwierzchnią, która przysługiwała panom do chłopskich gruntów zakupnych oraz własność pełną pana wobec gospodarstw niezakupnych, znajdujących się jeszcze w chłopskim użytkowaniu²¹⁰.

Przekształcanie władztwa panów feudalnych też nie było jednorazowym aktem w Czechach, Morawach i na austriackim Śląsku, tutaj jednak wpływ absolutnego państwa zaznaczył się bardziej skutecznie, niż w dziedzinie praw chłopskich do ziemi. Pierwszym krokiem w tym względzie²¹¹ było zniesienie „niewoli” (*Leibeigenschaft*) i wprowadzenie w jej miejsce łagodniejszej formy poddaństwa (patent z 1 XI 1781 r.). Aktem tym zniesiono ograniczenia chłopów w zakresie zawierania małżeństw i wyboru zawodu, umożliwiono im wyjście ze wsi, uchylono obowiązek służby dzieci chłopskich we dworze²¹². Również w dziedzinie sądownictwa patrymonialnego mamy pewną zmianę do zanotowania. Oto tym wszystkim wielkim właścicielom, którzy nie mieli po temu fachowych kwalifikacji, zabroniono na przyszłość osobiście sprawować jurysdykcję. Winni oni byli zatrudniać do tego celu specjalnych justycjarzy²¹³. Agendy niesądowe, tzn. skarbowe i policyjne były jednak dalej sprawowane przez pana²¹⁴. Dalszym poważnym wyłomem we władzy, która przysługiwała feudalnemu właścicielowi, było wzmocnienie chłopskich praw spadkowych i sprowadzenie do minimum uprawnień i udziału pana w określaniu osoby dziedzica. W stosunku do gospodarstw zakupnych (własność podległa) zostało to dokonane patentami z lat 1770, 1783 i 1787²¹⁵. W stosunku do gospodarstw niezakupnych (lassyckich) najpierw wprowadzona została zasada dożywotności praw ich posiadaczy (7 I 1875 r.)²¹⁶, następnie zaś przekształcono je w dziedziczne, co prawda tylko *ab intestato*²¹⁷, ponieważ chłop nadal nie mógł testować. Najbardziej radykalne zmiany w interesującym nas zakresie miała spowodować reforma urbarialna (patent z 10 II 1789 r.), która przewidywała przymusowe obniżenie powinności chłopskich i przekształcenie ich z naturalnych na pieniężne. Gdyby została ona zrealizowana, oznaczałoby to bardzo gwałtowne zacieśnienie, jeżeli nie przekre-

²¹⁰ Ibidem, Bd I, s. 330—393.

²¹¹ Dla przejrzystości obrazu pomijamy tu reformy drobniejsze jak np. zniesienie narzutów, kar cielesnych itd. w 1775 r. Co do tego por. pouczający przegląd w: J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski* (do 1864 r.), Warszawa 1953, s. 230 i n.

²¹² K. Grünberg, *Bauernbefreiung*, Bd I, s. 286.

²¹³ Ibidem, Bd I, s. 287, co do iluzoryczności tego postanowienia w praktyce por. Rutkowski, *Historia*..., s. 291.

²¹⁴ Ibidem, s. 292.

²¹⁵ K. Grünberg, *Bauernbefreiung*, Bd I, s. 268—271.

²¹⁶ Ibidem, Bd II, s. 271.

²¹⁷ Ibidem, Bd I, s. 272.

ślenie jednej z istotnych części składowych pańskiego władztwa. Tak jednak nie było. Wskutek gwałtownego oporu szlachty, niemal bezpośrednio po śmierci Józefa II²¹⁸ odnośne przepisy zostały uchylone. W rok później zniesione zostały również postanowienia, które przyznały ongi dziedziczność gospodarstwom niezakupnym²¹⁹. Odtąd znoszenie względnie zmniejszanie powinności, tak samo jak nabywanie przez chłopów gospodarstw na własność zostało pozostawione swobodnym ugodom stron²²⁰. Kres władztwu feudalnego właściciela położyła dopiero ustawa z 7 IX 1848 r. znosząc pańską jurysdykcję i szereg innych jego uprawnień o charakterze władczym²²¹. Na terenie Węgier zniesienie poddaństwa wystąpiło nieco później (22 VIII 1785 r.)²²². Mimo takich zamierzeń nie zreformowano tam zasad dziedziczenia chłopskich gospodarstw. Również szczególnie silnie wystąpił tam opór szlachty przeciw reformie urbarialnej tak, że sam jeszcze Józef II uchylił odnośne przepisy dla terytorium Węgier²²³. Najbardziej zacieśniczo sprawę zniesienia poddaństwa (1782) na terenach tzw. Galicji, utrzymując ograniczenia wychodu ze wsi gospodarzy niezakupnych w postaci obowiązków dostarczenia zastępcy na swoje miejsce²²⁴. W związku z powstaniem chłopskim z 1846 r. zostały wydane dla Galicji dwie odrębne ustawy agrarne. W jednej z nich przyznano własność podległą wszystkim galicyjskim chłopom, którzy dotychczas posiadali gospodarstwa na prawach niezakupnych. Powinności zostały zniesione patentem z 17 IV 1848 r., przy czym odszkodowanie panów miało nastąpić z funduszy państwowych²²⁵.

Reforma rolna w Rosji carskiej pojawiła się bardzo późno. Już przedtem jednak wystąpiły pewne samorzutne procesy, przede wszystkim w postaci przenoszenia chłopów na czynsze i kurczenia się odsetka chłopów pańszczyźnianych²²⁶. Zmiany te (podobnie jak gdzie indziej narastanie chłopskiej własności podległej) były uwarunkowane przez rozwój stosunków kapitalistycznych w rolnictwie, choć w porównaniu z innymi krajami szły mniej daleko i nie sięgały w dziedzinę praw chłopów do ziemi. Rzecz jasna, tendencje te nie wszędzie wystąpiły jednakowo silnie.

²¹⁸ Dla Śląska i Moraw 19 IV, dla Czech 9 V 1790 r., ibidem, Bd I, s. 350.

²¹⁹ Ibidem, Bd I, s. 352; Bd II, s. 467—470.

²²⁰ Ibidem, Bd I, s. 354. Sprawa ta została koniec końców uregulowana ustawą z 1 IX 1798 r.

²²¹ Ibidem, Bd I, s. 389—393.

²²² K. Grünberg, *Die Bauernbefreiung in Österreich-Ungarn*, HSW II, s. 569. W Siedmiogrodzie odnośne przepisy wprowadzono już wcześniej, 16 VIII 1783 r.

²²³ Ibidem, s. 570.

²²⁴ Ibidem, s. 569, nota.

²²⁵ Rutkowski, *Historia...*, s. 317—318.

²²⁶ P. Laszczenko, *Historia gospodarcza ZSRR*, t. I, Warszawa 1954, s. 590—593.

Pierwszym aktem w dziedzinie reformy rolnej w Rosji był dopiero ukaz z 19 II 1861 r. i wiążące się z nim dalsze ustawy. Zawarte w nich przepisy postanawiały przede wszystkim zniesienie poddaństwa osobistego. Odtąd chłop nie mógł już być sprzedany, ani przymusowo przesiedlony, mógł się żenić bez zezwolenia pana, iść swobodnie innego zawodu np. handlu i rzemiosła²²⁷. Równocześnie jednak całą ziemię pozostającą w użytkowaniu panów i chłopów uznano za wyłączną własność pana²²⁸. W dwuletnim przejściowym terminie miało być dokonane „nadzielenie” chłopów ziemią wprawdzie w granicach norm, przewidzianych przez ustawę, lecz zawsze w wyniku dwustronnego „dobrowolnego” porozumienia pana z chłopem. Nadział nie stawał się własnością chłopca. Był on mu tylko oddany do „bezterminowego użytkowania” w zamian za określone powinności w postaci robocizn lub czynszów, co określono mówiąc o chłopie z nadziałem, iż jest „czasowo zobowiązany”²²⁹. Własność swego nadziału chłop mógł uzyskać dopiero w wyniku wykupu, tzn. znów „dobrowolnej” ugody z panem w wyniku której również powinności danego chłopca ulegały likwidacji²³⁰. Wykupy miały być przeprowadzone w ciągu 20 lat, tzn. do 1881 r.²³¹. W rzeczywistości jednak akcja ta uległa zakończeniu dopiero w 1906 r.²³². Początkowo — aż do czasu wprowadzenia specjalnych sądów gminnych, wielcy właściciele zachowywali również jurysdykcję we wsiach²³³. Pozostały również przy nich inne prerogatywy natury publiczno-prawnej, skoro nowo wprowadzone władze wiejskie podlegały im nadal pod względem policyjnym²³⁴.

Nieco odmienny przebieg i dla państwa rosyjskiego nie typowy (bo zdeterminowany konkretnymi względami natury politycznej) miała reforma rolna na ziemiach Królestwa Polskiego. Poddaństwo osobiste zostało na tych ziemiach zniesione jeszcze w 1807 r. w czasach Księstwa Warszawskiego, jednak z zastrzeżeniem, że ziemie chłopskie pozostają własnością pana, niezależnie od tego, czy chłopu do nich dotychczas przysługiwały prawa dziedziczne czy niedziedziczne. Z późniejszych dziesięcioleci (już w ramach Królestwa) należy tu wymienić szeroko zakrojony proces czynszowania chłopów, najpierw w dobrach narodowych, następnie również w prywatnych. Do 1846 r. objął on w dobrach prywatnych ok. 30%

²²⁷ Ibidem, s. 612—613.

²²⁸ Ibidem, s. 605; *Kriestjanskaja rieforma w Rossii*, Moskwa 1954, s. 17, 21.

²²⁹ Laszczenko, *Historia...*, t. I, s. 607, 611—612.

²³⁰ Ibidem, s. 613.

²³¹ *Kriestjanskaja rieforma...*, s. 17.

²³² Laszczenko, *Historia...*, t. I, s. 615.

²³³ Ibidem, s. 613.

²³⁴ *Historia ZSRR* (pod. red. Nieczkiny), t. I, Warszawa 1954, s. 410.

osad²³⁵. Równolegle odbywał się również proces rugowania chłopów. W czasie 1816—1846 objął on aż 40% ziem chłopskich²³⁶. Zjawisku temu władze starały się położyć kres ustawą z 26 V 1846 r., w znacznej mierze jednak bezskutecznie²³⁷. Ukaz uwłaszczeniowy z 1861 r. nie objął ziem Królestwa Polskiego. Tutaj dopiero powstanie styczniowe wpłynęło na przyspieszenie reformy. Przy tym poszła ona tu znacznie dalej, ponieważ ze względów politycznych rządowi rosyjskiemu chodziło o pozyskanie chłopstwa przeciw polskiej szlachcie. W myśl ustawy z 19 II 1864 r. chłopci z mocy samego prawa otrzymali na własność ziemię przez nich dotąd użytkowane i równocześnie powinności ich zostały zniesione. Nadzielono również w pewnej mierze ziemią chłopów bezrolnych²³⁸.

Proces interesujących nas przekształceń miał więc w Rosji przebieg na ogół analogiczny do poznanych poprzednio, lecz skoncentrowany był na stosunkowo krótkim przeciągu czasu. Przy tym jednak kurczenie się przysługujących panu praw własnościowych do ziem chłopskich wystąpiło tutaj w niespotykanej formie. Oto bowiem po początkowym okresie oczynszowania (co nie odbiło się jednak na prawach chłopów do ziemi) ustawa stwierdziła ostentacyjnie pełną pańską własność do wszystkich ziem, również tych, które w przyszłości miano chłopom „nadzielić”. Równocześnie przewidziane „wykupy” tych nadziałów ze strony ich „bezterminowych posiadaczy” stanowiły dopiero proces odpowiadający zarówno śląskiej „regulacji” jak i innym zjawiskom tego rodzaju, gdzie indziej obserwowanym.

*

We wszystkich terytoriach, dla których powyżej zestawiliśmy urywkowe informacje, przekształcenia feudalnej własności ziemi przebiegły mniej więcej tak jak na Śląsku. Spontaniczność przemian chłopskich praw do ziemi w kierunku ich poprawy wszędzie dała się zauważyć i z reguły stanowiła pierwszy akt interesujących nas przekształceń. Dalsze podobieństwo ze Śląskiem stanowi realizacja reform agrarnych, przedsięwziętych później przez państwa. Była ona zawsze uzależniana od indywidualnych umów panów z chłopami, co zapewniało powolność i stopniowość procesu przemian i maksymalne jego dostosowanie do warunków lokalnych i aktualnych potrzeb wielkich właścicieli.

W ten sposób uzyskujemy podstawę dla uogólnienia naszych poprzednich obserwacji. Okazuje się bowiem, że cechą wspólną przekształceń

²³⁵ Rutkowski, *Historia...*, s. 332—333.

²³⁶ Ibidem, s. 334.

²³⁷ *Kriestjanskaja rieforma...*, s. 26; Rutkowski, *Historia...*, s. 334.

²³⁸ Laszczenko, *Historia...*, t. I, s. 617; B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa polskiego*, część III, Łódź 1956, s. 122—124.

feudalnej własności ziemi u schyłku feudalizmu było na terytoriach o gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej ścisłe powiązanie tego procesu z przestawianiem się feudalnej gospodarki folwarcznej w kapitalistyczną. Stopniowość zmian feudalnej własności była tu zdeterminowana przez powolne zmiany w stosunkach gospodarczych. Mimo iż materiał, którym dysponowaliśmy, był bardzo szczupły, niemniej jednak wydaje się, że można uogólnić inne również nasze spostrzeżenie. Mówi ono o minimalnej roli, którą ustawodawstwo nie wiążące się z ekonomicznymi przemianami rolnictwa, odegrało w rozpatrywanym przez nas procesie.

*

Nie ma reguły bez wyjątków. Nie brak też krajów położonych na wschód od rzeki Łaby, na które nasze powyższe uogólnienia nie da się rozciągnąć. Chodzi tu mianowicie o Meklemburgię i Pomorze Szwedzkie.

W obu tych krajach jeszcze w XVIII w. stan chłopski uległ kompletnej niemal likwidacji. Gdy np. około 1670 r. w szlacheckich wsiach Meklemburgii szacowano gospodarstwa chłopskie na 12000, to w 1755 r. liczono ich już tylko 4900²³⁹, w 1794 r. było tych gospodarstw już tylko 2490, w 1800 r. — 2283²⁴⁰. Tak olbrzymie nasilenie rugów, któremu równych mało można znaleźć, nie tylko na terenie Niemiec, wiązało się z wprowadzeniem w pierwszej połowie XVIII w. szczególnego rodzaju intensywnej gospodarki rolnej (tzw. *mecklenburgische Schlagwirtschaft*). Była to gospodarka siedmiopolowa, w której cztery pola zawsze stanowiły pastwiska²⁴¹. W zestawieniu z gospodarką innych ziem wschodnio-niemieckich²⁴² w systemie meklemburskim istniała ogromna przewaga gospodarki hodowlanej wymagającej dużych obszarów. Gdy zaś zważyć, iż równocześnie rozwijały się też silnie uprawy kłosowe — łatwo pojąć przyczyny olbrzymiej terytorialnej ekspansji meklemburskich folwarków. Możliwości po temu były szerokie. W pierwszej połowie XVIII w. brak było jeszcze postanowień, mających na celu ochronę stanu chłopskiego, co panom dawało największą swobodę przy rugach. Później wydane przepisy²⁴³ też niewiele tu zmieniły sytuację, były bowiem wąskie bardzo i w praktyce nierespektowane.

Rugi chłopskie podobnie wyglądały na Szwedzkim Pomorzu. Tutaj też

²³⁹ M. Wiggers, *Der Vernichtungskampf wider die Bauern in Mecklenburg*, Leipzig 1864, s. 41 i n., cyt. za: J. Niechweiss, *Das Bauernlegen in Mecklenburg*, Berlin 1954, s. 85.

²⁴⁰ Ibidem, s. 121; por. też dane na s. 121 dotyczące Mecklenburg-Strehlitz.

²⁴¹ Ibidem, s. 80 (ugór oraz trzy pola pastwisk).

²⁴² Które zresztą znacznie później wkroczyły na drogę intensyfikacji produkcji rolnej.

²⁴³ Ibidem, s. 104 i n.

nie kładziono im szranków. Gdy ziemie te w 1816 r. przypadły Prusom, właściwy stan chłopski na Pomorzu Szwedzkim przestał już istnieć. W majątkach szlacheckich już nie było chłopów; w domenach, majątkach miejskich i uniwersytetu w Greifswaldzie znajdowała się jeszcze pewna liczba chłopskich dzierżawców i zupełnie nieliczni niedziedziczni lassyści²⁴⁴.

Nic więc dziwnego, że cała reforma rolna w Meklemburgii sprowadziła się do zniesienia poddaństwa w 1820 r. dając chłopu prawo wychodu, jednak bez możliwości swobodnego osiedlenia się gdzie indziej²⁴⁵, oraz do rozporządzenia z 15 III 1844 r. (dla *Mecklenburg-Strelitz*), które dotyczyło gospodarki w majątkach miejskich i komasacji gruntów. Postanowienia z 1755 r. dotyczące prawa rugów ograniczono dopiero w 1861 r. (sic!)²⁴⁶.

Na Pomorzu Szwedzkim poddaństwo zostało zniesione w 1806 r. z tym jednak, że swoboda poruszania się ludności chłopskiej miała urzeczywistnić się dopiero w 1810 r.²⁴⁷. Ponieważ jednak nie wprowadzono równocześnie odpowiedniej ochrony chłopów²⁴⁸ bezpośrednio po tej reformie wystąpiły niezwykle gwałtowne rugi chłopskie. W ten sposób właśnie „zniesienie poddaństwa zakończyło na Szwedzkim Pomorzu likwidację stanu chłopskiego”²⁴⁹.

Równocześnie ze zniesieniem poddaństwa zostało również uchylone pańskie sądownictwo patrymonialne.

W chwili, gdy Szwedzkie Pomorze przeszło pod władzę Prus (1816), reforma agrarna w Prusach była już poważnie zaawansowana. Niestety jednak postanowienia jej nie zostały rozciągnięte na przyłączone ziemie. Dopiero wielka ustawa uwłaszczeniowa z 2 III 1850 r. objęła swym zasięgiem Szwedzkie Pomorze (obecnie Neu Vorpommern), lecz też tylko częściowo. Mianowicie postanowienia o regulacji nie znalazły tu zastosowania²⁵⁰.

Jak widzimy zatem o reformie rolnej w Meklemburgii i „Nowym Pomorzu Przednim” właściwie mówić nie można. Tak samo nie można tu mówić o stopniowym i równoległym przekształceniu się gospodarki folwarcznej i chłopskiej w kierunku ukapitalistycznienia ich produkcji, ponieważ gospodarka chłopska została po prostu zlikwidowana. Ewolucja praw wielkiego feudalnego właściciela przybrała tu zupełnie inne oblicze, niż na pozostałych terenach w gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej. Jego prawa włas-

²⁴⁴ Fuchs, *Der Untergang des Bauernstandes...*, s. 267—268.

²⁴⁵ Schröder-Künssberg, *Lehrbuch...*, s. 985.

²⁴⁶ G. Viebahn, *Statistik des zollvereinten und nördlichen Deutschlands*, Bd. II, s. 594.

²⁴⁷ Fuchs, *Untergang...*, s. 229.

²⁴⁸ Ibidem, s. 237.

²⁴⁹ Ibidem, s. 239.

²⁵⁰ Ibidem, s. 255—256.

nościowe zamiast kurczyć się rozszerzyły się gwałtownie, przekształcając się we własność pełną i nieograniczoną również wobec ziem dotychczas chłopskich. Ponieważ regułą przy rugach było zupełne usuwanie chłopów z ziemi, zatem rozrost pańskich praw własnościowych był jednoznaczny z kurczeniem się kręgu ludności, wobec których pan dotychczas stosował feudalną eksploatację. W sumie było to jednoznaczne z zacieśnianiem się dotychczasowego pańskiego władztwa. Dalszy i ostateczny już akt w dziele likwidacji feudalnego władztwa był dokonany przez władze państwowe, przez zniesienie osobistego poddaństwa i sądownictwa patrymonialnego.

Gdzie indziej kapitalistyczna własność obszarowa powstała z feudalnej przez zacieśnienie pańskich praw własnościowych i likwidację władztwa. W Meklemburgii i Pomorzu Szwedzkim proces ten dokonał się odmiennie: prawa własnościowe zostały jeszcze silniej rozbudowane i tylko władztwo feudalne uległo likwidacji, wówczas, gdy już na dobrą sprawę nie było ludności wobec której można by je było realizować.

VII

Celem niniejszego rozdziału jest znalezienie podobieństw wzgl. różnic między procesami przekształcenia feudalnej własności ziemi w *Ostelbien* i analogicznymi przekształceniami na zachodzie Niemiec, gdzie panowała gospodarka czynszowa. W ten sposób pragniemy ustalić, czy obserwacje poczynione poprzednio na Śląsku i następnie uogólnione na tereny gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, stanowią rzeczywiście prawidłowość na tamtych terytoriach i rysy charakterystyczne przebiegających tam procesów. Równocześnie chcemy przynajmniej w najogólniejszym zarysie poznać przekształcenia feudalnej własności na zachodzie Niemiec i choćby tylko orientacyjnie określić ich odrębność w zestawieniu z procesami poznanymi na terenie Niemiec wschodnich.

Punktem wyjścia musi być tutaj stwierdzenie, że Niemcy zachodnie w pierwszej połowie XIX w. były już krajem o wiele wyżej rozwiniętym gospodarczo niż *Ostelbien*. Pośrednio dowodzi tego gęstość zaludnienia. Oto w 1804 r. we wschodnich prowincjach Prus na milę kwadratową przypadało przeciętnie 1542, w zachodnich 2996 osób, w 1812 r. zaś w Wirtembergii liczono 3785, w Badenii 3538 osób²⁵¹. O poziomie uprawy roli w tym czasie informuje nas odsetek czystych ugorów. Im jest on mniejszy, tym intensywniejsza panowała na danym terytorium gospodarka. Wysokie odsetki ugorów dowodzą szerokiego jeszcze stosowania systemu trójpolewego. W połowie XIX w. czyste ugory we wschodnich prowincjach Prus

²⁵¹ Viebahn, Bd. II, s. 32, 36, 43.

wahały się między 11 a 13% (tylko Śląsk wykazywał 8,4%), natomiast w prowincji saskiej — 7%, w Westfalii — 5%, w Nadrenii tylko — 3%. W Badenii czyste ugory liczone wówczas na 7%, w Brunświku na 4%, w Turyngii — 3%, w królestwie Saksonii — 1%²⁵². Jak widać, na zachodzie technika rolnictwa stała na nieporównanie wyższym poziomie.

Po drugie nie ulega wątpliwości, że w interesującym nas czasie gospodarka chłopska na zachodzie Niemiec od dawna była już gospodarką towarową.

Obie powyższe okoliczności powodowały, że reforma rolna ziem na zachód od Łaby nie była procesem powiązanim bezpośrednio i mniej więcej równoległe z ekonomicznym rozwojem rolnictwa, z towarzyszącą gospodarki chłopskiej i ukapitalistycznianiem się wielkiej produkcji folwarcznej jak to miało miejsce na wschodzie. Na zachodzie, przy braku gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej i przy lepszych prawach chłopów do ziemi, warunki dla rozwoju gospodarki chłopskiej i dla ścisłego powiązania jej z rynkiem już poprzednio były dane. Sprzeczność między poziomem sił wytwórczych i stosunkami produkcji sprowadzała się tutaj do uiszczenia wielopostaciowych rent, i tak — jak wiemy — znacznie mniej uciążliwego niż w warunkach gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Natomiast na wschodzie sprzeczność ta, obok znacznie intensywniejszych rent wyrażała się również w bardzo niekorzystnych dla chłopstwa prawach do ziemi i w zasadniczej niemożności rozporządzania nieruchomościami.

*

Rozważając procesy, które przebiegały na Śląsku, widzieliśmy, że etapami przekształceń feudalnej własności u schyłku epoki były poszczególne stadia rozwojowe reformy rolnej. Dlatego też dla najogólniejszego zorientowania się w metamorfozie własności feudalnej na zachodzie Niemiec wystarczy zestawić najważniejsze wiadomości z dziejów reformy rolnej na tych terenach.

Rozpoczynamy od Niemiec północno-zachodnich, przede wszystkim od Hannoveru. Wśród praw chłopskich panowało tu *Meierrecht*, dające chłopu własność budynków i możność rozporządzania nieruchomością, przy czym jednak własność gruntu pozostawała w ręku pana. Własność wielka była z reguły rozproszona, na północy częściej niż na południu, jednocząc się w tym samym ręku z jurysdykcją nad chłopami. Przekształcenia feudalnej własności ziemi rozpoczęły się na tych ziemiach jeszcze w XVI wieku, i dotyczyły przede wszystkim dziedziny pańskich praw własnościowych.

²⁵² Ibidem, s. 947, w Bawarii jednak odsetek ten wynosił 19, w Wirtembergii — 14%.

Mianowicie w połowie tego stulecia w południowej części Hannoweru, w początkach XVII w. zaś w jego części północnej (Lüneburg) przez szereg ustaw i zarządzeń państwowych dotychczas niedziedziczne prawa majerów zostały przekształcone w dziedziczne oraz ściśle określone przypadki, które pozwalały panu usunąć chłopą z ziemi²⁵³. Równocześnie ograniczono w pewnym sensie władztwo pana, wzbraniając mu ustawowo podwyższania czynszów chłopskich²⁵⁴. Władza pana feudalnego w zakresie dziedziczenia gospodarstw chłopskich (pan bowiem decydował o osobie spadkobiercy) została ustalona dla ks. Lüneburg w 1702 r. w specjalnym edyktie ustalającym porządek dziedziczenia gospodarstw chłopskich. Został on następnie (1720) rozciągnięty również na hrabstwo Hoya. Kalenberg otrzymał swą specjalną, bardzo obszerną *Meierordnung* w 1772 r.²⁵⁵. Niezależnie od działalności państwa, jak widzimy, podstawowe w Hanowerze mającej znaczenie, w drugiej połowie XVIII w. zaznaczyły się na pewnych terytoriach Niemiec północno-zachodnich samorzutne procesy, podobne do tych, które poznaliśmy na wschodzie. Mianowicie w hrabstwie Hoya-Diepholz i księstwie Bremen-Verden chłopci zależni (*Eigenbehörige*) i majerzy zaczęli wykupywać się, znosząc swe powinności i przekształcać się w ten sposób we właścicieli²⁵⁶. Szczególnie w Hoya-Diepholz było to zjawisko masowe²⁵⁷, obejmujące niejednokrotnie całe majątki poszczególnych panów gruntowych. Należy zdać sobie sprawę, że w tych wszystkich wypadkach, gdy wielkiemu właścicielowi nie przysługiwała jurysdykcja wobec chłopów, tego rodzaju masowe wykupno pozbawiało jego dotychczasowe prawa cech własności feudalnej. Własność pana zacieśniała się w ten sposób do terenów bezpośrednio gospodarczo wykorzystywanych i pozbawiona już była jakiegokolwiek władztwa. Niemniej jednak wykupujący się chłopci nie stawali się automatycznie wolnymi właścicielami²⁵⁸. Oto bowiem ustawy z 1766 r. (dla Hoya-Diepholz) i z 1777 r. (dla Bremen) wprowadzały dla wykupionych gospodarstw szereg dodatkowych ograniczeń. Skłoniło to W. Witticha do wniosku, iż po wykupnie gospodarstwa władztwo gruntowe wobec niego nie ulegało likwidacji, lecz przechodziło na państwo²⁵⁹. Szczegółowe badania winny wykazać, czy stanowisko cytowanego autora jest słuszne.

²⁵³ Wittich, *Grundherrschaft in Nordwestdeutschland*, s. 384—395. Co do szczególnego położenia Göttingen por. s. 389.

²⁵⁴ Ibidem, s. 384.

²⁵⁵ Ibidem, s. 410.

²⁵⁶ Ibidem, s. 411.

²⁵⁷ Ibidem, s. 267. W związku z tym wydano nawet w 1766 r. specjalną ustawę dla zapobieżenia rozdrabnianiu się wykupionych gospodarstw. Por. też s. 412 oraz tamże wzmiankę o analogicznej ustawie dla Bremen z 1777 r.

²⁵⁸ Choć początkowo niewątpliwie tak było.

²⁵⁹ Ibidem, s. 413.

W domenach państwowych w końcu XVIII i początkach XIX w. przeprowadzono zamianę chłopskich powinności w robociznach i naturze na daniny pieniężne. Nie było to jednak jednoznaczne z ich zniesieniem, ani też prawa chłopskie do ziemi nie uległy przy tej okazji poprawie²⁶⁰.

Gdy w 1807 r. ziemie Hannoweru przeszły pod panowanie napoleońskiej Francji, wydawało się, że feudalna własność ulegnie natychmiastowej i bezapelacyjnej likwidacji. Dekretem cesarskim z 9 XII 1811 r. wszelkie stosunki poddańcze (*Eigenbehörigkeit*, *Halseigenschaft*) zostały zniesione, pańszczyzny tzw. osobiste²⁶¹, i te które świadczone panu sprawującemu nad chłopami jurysdykcję, *Gesindezwang*, szczególne daniny wypływające z poddaństwa (*Bedemund*, *Sterbfall*, *Besthaupt*) i pańskiej „opieki” zostały uchylone bez odszkodowania i z mocy samego prawa. Prawa majerów do ziemi uznano za własność pełną, znosząc własność pańską. Wszelkie inne pańszczyzny, czynsze w naturze i pieniądzu mogły odtąd być znoszone, co ciekawe, tylko na wniosek chłopu²⁶². Identyczne postanowienia jeszcze wcześniej nieco²⁶³ wydano dla Westfalii.

Gdyby postanowienia te zostały w mocy utrzymane, feudalna własność Westfalii i Hannoweru już wówczas przestałaby istnieć. Stało się jednak inaczej. Gdy w 1813 r. wskutek klęski Napoleona pod Lipskiem rozpadło się królestwo Westfalii i dawny Hannower powrócił do życia, natychmiast wymienione powyżej reformy zostały uchylone i przywrócony poprzedni ustrój²⁶⁴. Tylko w południowej części państwa obejmującej tereny westfalskie zaprowadzone reformy zostały częściowo utrzymane²⁶⁵.

Dopiero gdy we Francji wybuchła w 1830 r. lipcowa rewolucja, sytuacja uległa zmianie. Ruchy rewolucyjne przerzuciły się również na teren Hannoweru, gdzie wprawdzie zostały stłumione, lecz do tego stopnia sterroryzowały władze i szlachtę, iż natychmiast przystąpiono do reformy rolnej. Wyraziła się ona w ustawach dotyczących znoszenia ciężarów gruntowych, opublikowanych w dniach 10 XI 1831 r. i 22 VII 1833 r. Przewidywały one również likwidację (od 1833) stosunków poddańczych i wzbraniały na przyszłość obciążania nieruchomości czynszami i robociznami na rzecz osób trzecich²⁶⁶. Chłop po zniesieniu ciężarów²⁶⁷ nie stawał się jednak jeszcze właścicielem takim, jak rozumie to prawo burżuazyjne. Wszystkie

²⁶⁰ Ibidem. s. 417 i n., szczególnie s. 424.

²⁶¹ Z tytułu osobistego poddaństwa.

²⁶² Ibidem. s. 426—427. Odnośne teksty por. Dönniges, *Die Landkulturgesetzgebung Preussens*, Bd. II, Abt. 2, Berlin 1843, s. 109—116, 120—124.

²⁶³ Cesarskimi dekretemi z 1808, 1809 i 1810 r.

²⁶⁴ Wittich, *Grundherrschaft in Nordwestdeutschland*, s. 428.

²⁶⁵ Ibidem, s. 429.

²⁶⁶ Ibidem, s. 433 i n.

²⁶⁷ Nie znamy niestety wyników i przebiegu realizowania tej ustawy.

dotychczasowe ograniczenia w rozporządzaniu gospodarstwem pozostawały bowiem nadal utrzymane i trwały nadal jako specyficzne prawo chłopskie²⁶⁸. Dopiero po zlikwidowaniu państwa hannowerskiego i wchłonięciu jego terytoriów przez Prusy stosunki te zostały uporządkowane na modłę burżuazyjną. Dokonano tego ustawami z 28 V 1873 r. i z 2 VI 1874 r.²⁶⁹

Omawiając Hannover wspominaliśmy również Westfalię, której północna część wchodziła w skład tego państwa. Ustrój rolny Westfalii był zresztą silnie zbliżony do hannowerskiego²⁷⁰, co w pełni uzasadniło ich łączne traktowanie. Reforma rolna, a zarazem interesujące nas przekształcenia feudalnej własności ziemi nie przebiegły jednak identycznie w całej Westfalii i dlatego terytoriom dotychczas nie omówionym (które w 1813 r. nie weszły w skład przywróconego królestwa Hannoveru) trzeba teraz odrębnie poświęcić nieco uwagi. Ziemie te, tak samo jak terytorium byłego Wielkiego Księstwa Berg i część ziem ongi włączonych bezpośrednio do Francji, po Kongresie Wiedeńskim weszły w skład Prus jako prowincja westfalska i nadreńska.

Ustawodawstwo królestwa Westfalii zniosło poprzednio bez odszkodowania wszelkie rodzaje zależności poddańczej i wypływające z nich daniny i robocizny; uchyliło sądownictwo patrymonialne; inne daniny (w szczególności wymierne pańszczyzny) pozbawiło „wieczystego” charakteru i dopuściło ich znoszenie za obopólną zgodą stron. W dziedzinie praw chłopów do ziemi uznało prawa dotychczasowych kolonów za własność tylko podległą, własność zwierzchnią pozostawiając w ręku pana. Tak samo dotychczasowe laudemia i analogiczne do nich świadczenia zostały utrzymane w mocy²⁷¹. Ustawy Księstwa Berg były o wiele mniej korzystne dla wielkich właścicieli. Oto bowiem obok zmian analogicznych jak w Westfalii, chłopom przyznano tu pełną własność²⁷², pańszczyzny piesze i sprzężajne zaś zniesiono bez odszkodowania, tak samo czynsze wprowadzone ewentualnie w miejsce tych powinności. Niemniej jednak — tak jak w Westfalii — laudemia i podobne do nich świadczenia zostały utrzymane i przewidziano tylko ich znoszenie²⁷³. Pozbawiono w niej również zupełnie praw do ziemi czasowych posiadaczy (*Zeitpächter*). Reforma rolna posunęła się najdalej na terenach włączonych bezpośrednio do Francji. Tutaj bowiem

²⁶⁸ Wittich widział w tych ograniczeniach nadal jeszcze władztwo gruntowe, przysługujące państwu, *ibidem*, s. 445.

²⁶⁹ *Ibidem* s. 445; GS 1873, nr 8137, s. 253; GS 1874, nr 8199, s. 213.

²⁷⁰ *Ibidem*, s. IX.

²⁷¹ Dönniges, *Die Landkulturgesetzgebung Preussens*, Bd. II, s. 109—112.

²⁷² Z wyjątkiem gospodarstw niedziedzicznych, wzgl. oddanych chłopu przez pana w dziedzinie posiadania, ale tylko przez dwie lub trzy generacje; te bowiem uznano za pełną własność pana, *ibidem*, Bd. II, s. 119.

²⁷³ *Ibidem*, Bd II, s. 117—119.

wszystkie bez wyjątku prawa chłopów do ziemi zamienione zostały na pełną własność. Ciężary chłopskie, które nie zostały zniesione²⁷⁴ można było odtąd tak jak na terenach już omówionych znosić na żądanie zobowiązanego²⁷⁵.

W przeciwieństwie do stosunków, które znamy z Hannoweru, gdzie ustawodawstwo francuskie z miejsca zostało uchylone i przywrócony dawny ustrój, na terenach włączonych do Prus początkowo utrzymano to ustawodawstwo, następnie zaś wywarło ono decydujący wpływ na kształtowanie się pruskich przepisów w zakresie stosunków agrarnych²⁷⁶. Przyczyną był tu zapewne fakt, iż w tym czasie same Prusy znajdowały się już w trakcie przeprowadzania reform we wschodnich swych prowincjach.

Utrzymanie w mocy ustaw b. królestwa Westfalii, ks. Berg i ustaw francuskich, a także stosunków przez nie utworzonych oraz zapewnienie ochrony prawom nabytym na ich podstawie²⁷⁷ miało tylko charakter przejściowy. W dniu 25 IX 1820 r. wydano nowe przepisy, formalnie uchylające moc obcego ustawodawstwa, które jednak faktycznie w istniejących stosunkach niewielkie wprowadziły zmiany. Z naszego punktu widzenia najistotniejsze było postanowienie dotyczące praw chłopów do ziemi. Mianowicie ci wszyscy, którzy w momencie wydania uchylanych obecnie ustaw posiadali do ziemi prawa dziedziczne (co jak wiemy na zachodzie Niemiec było niemal regułą) nabywali obecnie własność pełną lub podległą w zależności od tego czy na gospodarstwie ciążyły wyłącznie daniny pieniężne, czy też innego rodzaju świadczenia (pańszczyzny, daniny w naturaliach). W wypadku nabycia przez chłopą własności pełnej, uiszczane przez niego czynsze nabierały charakteru ciężarów realnych. Ci chłopci, którzy nie posiadali praw dziedzicznych, a więc którym gospodarstwo było oddane na czas oznaczony (mniej niż 100 lat) lub dziedziczne na przeciąg co najwyżej trzech generacji, własności ziemi nie nabywali. Gospodarstwa ich pozostawały pełną własnością pana. Wszystkie ciężary chłopskie o charakterze rzeczowym (wiążące się z posiadaniem ziemi) można było w myśl tej ustawy zamieniać na renty pieniężne lub znosić. Inne, ze stosunku osobistej zależności płynące, pełnione z tytułu pańskiej jurysdykcji, szczególnie powinności łowieckie itp. zostały zniesione z mocy samego prawa.

²⁷⁴ Tzn. takie, *welche den Preis oder die Bedingung einer ursprünglichen Verleihung von Grundstücken ausmachen*, ibidem, Bd. II, s. 122.

²⁷⁵ Ibidem, Bd. II, s. 120—122.

²⁷⁶ Ibidem, Bd. II, s. 129.

²⁷⁷ Por. patent z 9 IX 1814 r. (ibidem, Bd. II, s. 130), najw. rozp. gabinetowe z 5 V 1815 r. (Kamptz, *Jahrbücher für die Preussische Gesetzgebung, Rechtswissenschaft und Rechtsverwaltung*, Heft 10, s. 8) oraz Dönniges, *Landkulturgesetzgebung Preussens*, Bd. II, s. 130—131.

W tym zakresie w pełni utrzymano postanowienia wcześniejszych²⁷⁸ ustaw.

W sumie ustawy z 25 IX 1820 r. utrzymały zasadniczy zrąb reform wprowadzonych pod wpływem burżuazyjnej Francji, wybierając jednak spośród nich formy najkorzystniejsze dla dotychczasowych feudalnych właścicieli. Takimi była własność podległa w pewnych wypadkach zamiast pełnej przyznana chłopom (zaczepniona z ustaw królestwa Westfalii) oraz postanowienie pozbawiające praw do ziemi czasowych chłopskich posiadaczy, które poprzednio obowiązywało tylko w W. Ks. Bergu.

W późniejszych dziesięcioleciach aż do Wiosny Ludów nie wprowadzono żadnych istotnych zmian w agrarnym ustawodawstwie Westfalii i Nadrenii. Dopiero wielka ustawa z 2 III 1850 r. objęła swymi postanowieniami Westfalię. W Nadrenii przepisy jej już nie obowiązywały²⁷⁹. Nie było bowiem dla nich już zastosowania w ziemiach na zachód od Renu, ongi bezpośrednio włączonych do burżuazyjnej Francji.

Interesujące nas przemiany w Nassau skoncentrowały się na stosunkowo krótkim okresie czasu. Zarządzeniem z 1 I 1808 zniesione w tym kraju zostały wszelkie formy poddaństwa i płynące z niego ciężary, a także daniny uiszczane z tytułu wykonywanego rzemiosła, z zastrzeżeniem późniejszego odszkodowania za nie dla panów ze strony państwa. Równocześnie stworzono możliwość znoszenia laudemiiów, dziesięcin i wszelkich innych obciążeń wiążących się z posiadaniem ziemi. Likwidacja serwitutów została nakazana zarządzeniem z 7—9 XI 1812 r., podobnym zaś aktem z 12 IX 1829 r. — komasacja gruntów wiejskich²⁸⁰.

W Hesse (ściślej zaś Hessen-Darmstadt) pierwszym aktem interesującej nas reformy była ustawa z 25 V 1811 r. znosząca poddaństwo i wszelkie daniny płynące z tego stosunku. Tym samym aktem, jak również ustawami z 8 IV 1819 r. i 6 III 1824 r. zostały zniesione pańszczyzny zarówno na rzecz państwa, jak na korzyść prywatnych panów świadczone, a także szczególne powinności łowieckie. Dotychczasowe dziesięciny w myśl ustaw z 15 VIII 1816 r., 13 III 1824 r. i 20 VI 1839 r. winny były być zamienione na renty gruntowe (pieniężne). Ustawa z 27 VI 1836 r. postanowiła wreszcie, że wszelkie renty o charakterze gruntowym, obojętnie czy starej daty, czy dopiero ostatnio (z przekształcenia dziesięcin) powstałe, świadczenia w pieniądzu czy naturaliach, ulec mają przymusowemu zniesieniu. Na reformie rolnej w Hessen-Darmstadt decydująco zaważyły burżuazyjno-demokratyczne ruchy rewolucyjne 1848 r. Niewątpliwie bo-

²⁷⁸ Ibidem, Bd. II, s. 132—134; tekst ustawy GS 1820, nr 623, s. 169.

²⁷⁹ Por. wstęp cyt. ustawy, GS 1850, nr 3233, s. 77.

²⁸⁰ Viehbahn, *Statistik*, Bd. II, s. 594—595.

wiem ich wynikiem było umożliwienie znoszenia serwitutów (ustawa z 7 V 1848), uchylenie pańskiego prawa łowów (ustawa z 26 VII 1848 r.), uznanie dotychczasowych chłopskich lenn (*Erbleihe*, *Landsiedelleihe*) za własność (6 VIII 1848 r.) oraz umożliwienie likwidowania innych dotychczas utrzymanych chłopskich obciążeń na rzecz Kościoła, szkoły itd. (3 X 1849 r.).

W zachodniej części Hesji (Rheinhessen) interesujące nas stosunki przedstawiały się zupełnie inaczej. Tutaj wszelkie ciężary płynące z władztwa gruntowego zostały zniesione jeszcze w czasie francuskiej rewolucji ustawą z 17 VII 1793 r., tak samo, lecz wcześniej jeszcze pańskie prawo łowów (ustawy z 4 i 11 VIII 1789 r., z 22 i 30 IV 1790 r.). Podobnie miała się rzecz z Alzacją i Lotarynią²⁸¹.

Reforma rolna w Baden rozpoczęła się od zniesienia poddaństwa i wszelkich danin z niego wynikających, co nastąpiło w edyktie z 23 VII 1783 r. Na późniejsze terytorialne nabytki tego państwa edykt ów nie został już rozciągnięty. Reforma zatoczyła tam kręgi o wiele węższe, wprowadzając jedynie łagodniejsze formy zależności (*Erbpflichtigkeit* w miejsce *Leibeigenschaft*) i utrzymując dotychczasowe „osobiste” świadczenia. Zniesienie tych ostatnich zostało dopiero umożliwione ustawami z 5 X 1820 r. (za odszkodowaniem z funduszy państwowych), podobnie jak i znoszenie innych okresowych danin (*Gülten*, *Erbzinsen*, *Drittelspflichten*) i laudemiiów. Dalszy wyłom w feudalnym władztwie przyniosło zniesienie sądownictwa patrymonialnego. Nastąpiło to w edyktie z 22 IV 1822 r. Likwidacja dziesięcin przeróżnego rodzaju (które były poważnym obciążeniem gospodarstw chłopskich w Badenii) została umożliwiona ustawami z 28 XII 1831 r. oraz z 15 XI 1833 r., następnie zaś niemal całkowicie zrealizowana. Problem świadczonych panom pańszczyzn był również przedmiotem uwagi ustawodawstwa. Najpierw (w ustawach z 5 X 1820 r.) dano możliwość ich znoszenia, następnie zaś (28 XI 1831 r.) uchylono je z mocy samego prawa, zastrzegając tylko pewne odszkodowanie dla panów. Pańszczyzny uiszczane dotychczas na rzecz państwa zostały zniesione bez odszkodowania: edyktem z 14 V 1816 r. tzw. *Flussbaufronden*, pozostałe zaś (*Militär- und Gerichtsfronden*) ustawą z 28 V 1831 r. Wiosna Ludów spowodowała dalsze przyspieszenie reformy. Ustawą z 10 IV 1848 r. zostały zniesione „wszelkie prawa feudalne”, co nie tylko oznaczało likwidację dotychczasowych utrzymanych jeszcze danin, ale także zniesienie pańskiego prawa łowów i rybołówstwa. Nieco później (31 VII 1848 r.) została załatwiona sprawa serwitutów i umożliwione ich znoszenie, ustawą zaś z 21 IV 1849 r. przewidziana została zamiana dotychczasowych chłopskich lenn

²⁸¹ Buchenberger — Fuchs, *Die Bauernbefreiung in Hessen*, HSW II, s. 553—554.

(dziedzicznego *Erblehen* i czasowego *Schupflehen*) na pełną własność chłopską w zamian za pewne pieniężne odszkodowanie ²⁸².

Reformę rolną w Wirtembergii też można podzielić na dwa okresy, z których pierwszy obejmuje okres przed 1848 r. drugi zaś okres Wiosny Ludów i lata następne. W pierwszej połowie XIX w. mógł mieć przełomowe znaczenie edykt z 18 XI 1817 r. Znosił on bowiem poddaństwo i płynące z niego chłopskie obciążenia, przekształcał chłopskie lenno dziedziczne (*Erblehen*) we własność pełną i stwarzał możliwości dla przekształcenia znacznie gorszych praw chłopskich (*Fallehen* — *Schupflehen*) we własność za odszkodowaniem pana gruntowego, oraz dopuszczał znoszenie chłopskich ciężarów i powinności. Ustawa ta jednak spotkała się z gwałtownym oporem wielkich właścicieli tak, że tylko w majątkach państwowych i domenach mogła zostać wykonana. Odnośnie do dóbr prywatnych reformę podjęto na nowo w szeregu ustaw z października 1836 r., które przewidywały znoszenie chłopskich danin, zarówno gruntowych jak „osobistych” oraz pańszczyzn. Wiosna Ludów przyniosła znaczne przyspieszenie reformy. Ustawą z 14 IV 1848 r. wprowadzono przymusowe znoszenie ciężarów, aktami z 25 V, 1 IX i 23 X 1848 r. uregulowano znoszenie dziesięcin, ustawą z 24 VIII 1849 r. umożliwiono wreszcie zniesienie innych świadczeń, dotychczasowym ustawodawstwem zupełnie lub częściowo nie objętych. Podstawowe znaczenie miała również ustawa z 4 VI 1849 znosząca patrymonialne sądownictwo i pańską władzę policyjną, a także specjalne sądownictwo w sprawach leśnych (*Forstgerichtsbarkeit*) i leśną policję (*Forstpolizei*). 17 VIII 1849 r. wreszcie zniesiono pańskie prawo łowów. Około 1873 r. znoszenie chłopskich ciężarów zostało zakończone ²⁸³.

Ustrój rolny Bawarii cechował się bardzo niekorzystnymi prawami chłopów do ziemi (*Fallehen*, *Schupflehen*) skomasowanymi głównie na południu, uciążliwszą niż gdzie indziej na zachodzie formą *Leibeigenschaft* i bardzo wysokimi, przy tym zaś nieokreślonymi chłopskimi powinnościami. Odbiegał on silnie od stosunków znanych z innych terytoriów Niemiec zachodnich. Reforma w Bawarii rozpoczęła się od zmian na terenie domen państwowych, które były tu nader obszerne. Mianowicie w 1779 r. dla chłopów tych dóbr stworzono możność nabywania gospodarstw na własność i uwalniania się (za odszkodowaniem) od obowiązku uiszczania laudemium. Po sekularyzacji majątków kościelnych analogiczne przepisy

²⁸² Buchenberger — Fuchs, *Die Bauernbefreiung in Baden*, HSW II, s. 551—553; T. Ludwig, *Der Badische Bauer im XVIII. Jahrhundert*, Strassburg 1896, s. 145 i n. (dla końca XVIII w.).

²⁸³ Buchenberger — Fuchs, *Die Bauernbefreiung in Württemberg*, HSW II, s. 554—558. Ustawa o znoszeniu serwitutów została wydana w Wirtembergii dopiero 26 III 1873 r.

wydano również dla nich w 1803 r. Poddaństwo zostało zniesione w Bawarii przez konstytucję z 1 V 1808 r. wraz z nim zaś rozmaite chłopskie ciężary w poddaństwie dotychczasowym mające swoją podstawę. Równocześnie zalecono ustalenie wysokości innych ciężarów i dopuszczono znoszenie ich, jednak pod warunkiem obustronnej zgody zainteresowanych. Przepisy które miały umożliwić znoszenie ciężarów chłopskich w domenach, zostały wydane w roku 1825 i 1826. W dziedzinie reformy rolnej Bawaria dość silnie pozostała w tyle za innymi zachodnio-niemieckimi państwami. Przełom w tej dziedzinie — tak samo zresztą jak i w innych krajach — przyniosła dopiero Wiosna Ludów, w szczególności zaś ustawa z 4 VI 1848 r. Zniesiono w niej przede wszystkim sądownictwo patrymonialne (wprawdzie za pewnym odszkodowaniem), następnie — bez odszkodowania już — zlikwidowano pańskie prawo łowów, pańszczyzny i pewne daniny o charakterze osobistym, inne zaś utrzymane jeszcze ciężary nakazano dokładnie oznaczyć co do wysokości. Tak ustalone ciężary mogły następnie być zniesione za odszkodowaniem uprawnionego. Dla nas stosunkowo najciekawsze jest postanowienie, w myśl którego po ustaleniu wysokości opłat wiążących się ze zmianą posiadacza, z mocy ustawy prawa do ziemi uległy „konsolidacji” w ręku chłopca, który stawał się przez to pełnym właścicielem gospodarstwa. Akcja znoszenia ciężarów chłopskich w Bawarii posuwała się naprzód bardzo powoli. Z końcem XIX w. jeszcze bardzo wielka ich część się utrzymała²⁸⁴.

W Niemczech środkowych reforma rolna ograniczyła się właściwie tylko do zniesienia ciężarów chłopskich i pewnych monopolii, przysługujących panom. I tak np. spośród państw Turynгии w S a c h s e n - W e i m a r, gdzie nie było *Leibeigenschaft* ani złych chłopskich praw do ziemi, reforma streściła się do umożliwienia likwidacji pańszczyzn (1821), zniesienia pańskiego przywileju browarniczego (1836) i przymusu młynnego (1842). Wiosna Ludów przyniosła możliwość likwidowania wszelkich chłopskich obciążeń, serwitutów itd.²⁸⁵. W S a c h s e n - A l t e n b u r g reforma rolna miała przebieg mniej więcej analogiczny, lecz nieco późniejszy. Oto dopiero w 1837 r. dopuszczono znoszenie pańszczyzn, rozszerzając te przepisy na inne powinności w 1849 r. Pańskie monopole zostały tym ustawodawstwem objęte w 1855 r.²⁸⁶. Księstwu S c h w a r z b u r g - R u d o l f s t a d t w ogóle dopiero rok 1849 przyniósł przepisy o znoszeniu ciężarów chłopskich. Kwestia serwitutów doczekała się podstaw prawnych jej uregulowania w 1856 r.²⁸⁷.

²⁸⁴ S. Hausmann, *Die Grundentlastung in Bayern*, Strassburg 1892, s. 94 i n.; Buchenberger — Fuchs, *Die Bauernbefreiung in Bayern*, HSW II, s. 558—562.

²⁸⁵ Viehbahn, *Statistik*, Bd. II, s. 589.

²⁸⁶ Ibidem, s. 590.

²⁸⁷ Ibidem.

Królestwo Saksonii było również domeną bardzo dobrych praw chłopskich do ziemi i tak jak całe Niemcy środkowe odznaczało się brakiem *Leibeigenschaft*²⁸⁸. Cała reforma rolna w tym państwie streściła się właściwie do ustawy z 17 III 1832 r. Przewidywała ona przekształcenie nie-licznie w Saksonii reprezentowanego chłopskiego lassyckiego posiadania we własność, prócz tego zaś dawała prawne podstawy dla znoszenia wszelkiego rodzaju obciążeń chłopskich (też laudemiiów) i serwitutów. Realizacja postanowień tej ustawy wystąpiła od razu bardzo gwałtownie, tak, iż w połowie ubiegłego stulecia cały proces był już właściwie na ukończeniu²⁸⁹.

*

Zestawione informacje o reformach agrarnych w krajach niemieckich położonych na zachód od Łaby nie pozwolą na sformułowanie właściwych uogólnień, jeżeli nie rozpoczniemy od przypomnienia specyficznej formy, w której własność feudalna występowała na tych terenach. Mianowicie — jak już mówiliśmy — na zachodzie Niemiec, w warunkach gospodarki czynszowej, własność feudalna uległa charakterystycznemu rozszczepieniu. Feudalna własność ziemi, uszczuplona poważnie w zakresie władztwa, które wchodziło w jej skład, oddzieliła się tam od feudalnej własności praw, tzw. *Leibherrschaft*, *Gerichtsherrschaft* wzgl. *Zehntherrschaft*. Na skutek takiego stanu rzeczy w Niemczech zachodnich przekształcenia feudalnej własności przebiegały w dwu równoległych często od siebie niezależnych procesach. Jeden z nich przebiegał w ramach feudalnej własności praw, drugi w zakresie feudalnej własności ziemi²⁹⁰.

Patrząc na zebrany materiał pod kątem pierwszego z wymienionych tu procesów musimy stwierdzić następujące okoliczności:

a) Likwidacja feudalnej własności praw była z reguły aktem jednorazowym. Wraz ze zniesieniem zależności osobistej wzgl. sądownictwa patrymonialnego automatycznej likwidacji uległa również *Leibherrschaft* wzgl. *Gerichtsherrschaft* i wszelkie wypływające z nich korzyści ekonomiczne. Nie było tu w zasadzie mowy o realizowaniu reformy w postaci indywidualnych umów zainteresowanych stron.

b) Likwidacja feudalnej własności praw była urzeczywistniana w wyniku ustawodawczej działalności państwa (przy stopniowym, ewolucyjnym

²⁸⁸ Pomijamy tu nieznaczące ślady tej instytucji; co do szczegółów por. Lütge, *Die mitteldeutsche Grundherrschaft*, s. 156 i n., 203.

²⁸⁹ Viehbahn, *Statistik*, Bd. II, s. 588.

²⁹⁰ Jest oczywiste, że procesów tych nie można sobie bezwzględnie przeciwstawiać. Pan, który na określonym terenie był tylko feudalnym właścicielem praw (np. *Gerichtsherr*), na innym był feudalnym właścicielem ziemi (*Grundherr*) itd. Niemniej jednak ze względu na przejrzystość wywodów odrębne omówienie obu procesów wydaje się ze wszech miar wskazane.

przekształcaniu ustroju rolnego) lub też była bezpośrednim lub pośrednim produktem ustawodawstwa Wielkiej Rewolucji Francuskiej oraz Wiosny Ludów. W obu wypadkach treść i skutki zmian były takie same. Jak widzimy zatem, procesy, którym u schyłku epoki uległa feudalna własność praw na zachodzie Niemiec nie wykazują żadnych podobieństw z przekształceniami feudalnej własności ziemi na wschodzie. Trudno tu mówić szerzej o podobieństwie do procesów likwidacji feudalnej własności praw na wschodzie, skoro te występowały tam tylko w zupełnie szczątkowej formie ²⁹¹.

Z gruntu inaczej przedstawiała się sytuacja, gdy chodzi o przekształcenie feudalnej własności ziemi. Tutaj na pierwszy plan wybija się szereg podobieństw między procesami na wschodzie i zachodzie Niemiec. Na obu terenach widzimy spontaniczne „oddolne” procesy, przebiegające niezależnie od ustawodawstwa, które pociągały za sobą stopniową poprawę chłopskich praw do ziemi, zmniejszanie feudalnych obciążeń itd. Słyszymy o nich z Hannoveru i północnej części Westfalii, także z Anhalt. Nie jest wykluczone, że podobnie było również w innych zachodnich krajach Niemiec. Drugie podobieństwo nasuwa nam treść poszczególnych ustaw, odzwierciedlającą wyraźną stopniowość wprowadzania zmian. Na koniec podobieństwo najważniejsze; oto (z pominięciem ustawodawstwa rewolucyjnego z lat 1848—1849 i ustaw francuskich) zasadniczy zrąb reform na zachodzie miał być realizowany w drodze indywidualnych umów między chłopami i panem. W ten sposób na terenach o panującej gospodarce czynszowej stwierdzamy istnienie dwu najistotniejszych symptomów charakteryzujących również przekształcenia feudalnej własności ziemi na wschód od Łaby.

Obok podobieństw obu procesów dadzą się dostrzec również pewne odmienności. Jedna z nich dotyczy stopniowości w przebiegu zmian, o wiele wolniejszej na wschodzie Niemiec. Tam jak wiemy reforma objęła najpierw największe gospodarstwa (kmiece), dopiero zaś później mniejsze (zagrodnicze i chałupnicze), wszystko zaś w zależności od przekształcających się powoli potrzeb pańskiego folwarku. Na zachód od Łaby nie znajdujemy śladu takich ograniczeń, co dostatecznie dowodzi, iż reforma była tu przeprowadzana niezależnie od przekształceń gospodarczych. Dalsza różnica polega na sytuacji, jaką w reformie na zachodzie zajmowała kwestia poprawy chłopskich praw do ziemi. Oto bowiem była ona tam częstokroć regulowana z mocy samego prawa, i nie stanowiła odrębnego aktu reformy, skoro zniesienie ciężarów gospodarstwa automatycznie nadawało chłopu własność pełną (w rozumieniu prawa burżuazyjnego) ²⁹². W ogóle zaś na za-

²⁹¹ Por. przypis 77.

²⁹² Kraaz, *Bauerngut und Frondienste in Anhalt*, s. 176.

chodzie Niemiec na plan pierwszy wysuwała się wyraźnie kwestia chłopskich obciążeń, podczas gdy ich prawa do ziemi pozostawały w cieniu. Wszystko to dowodzi, że w zachodnio-niemieckim rolnictwie sprzeczność między poziomem sił wytwórczych i stosunkami produkcji wyrażała się przede wszystkim (jeżeli nie wyłącznie) w feudalnych obciążeniach gospodarki chłopskiej, obniżających jej zdolności produkcyjne, nie zaś (jak na wschodzie) równolegle w tych ograniczeniach i w braku dobrych praw chłopów do ziemi, które by pozwalały im kształtować ich produkcję zależnie od potrzeb rynku. Z powyższego wypływa jeszcze jeden dalszy wniosek który znajduje najpełniejsze i szerokie poparcie w faktach. Oto prawa chłopów do ziemi na zachodzie, jeżeli nie zawsze pod względem formalnym, to z reguły faktycznie dawały chłopu możliwość dysponowania nieruchomością w zakresie tak szerokim, iż nie hamował on zupełnie ich gospodarczego rozwoju.

Dalsza odrębność, którą chcemy tu wymienić, to częsty na zachodzie Niemiec p r z y m u s realizowania reformy, w szczególności w zakresie znoszenia chłopskich obciążeń. Ze zjawiskiem tego rodzaju nie mieliśmy do czynienia na wschodzie ²⁹³.

*

Metamorfoza feudalnej własności na terenach gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej i przekształcenia jej w krajach niemieckich o panującej gospodarce czynszowej nie wykazują istotnych różnic. Dlatego też cech, wyróżnionych poprzednio w procesach zachodzących na wschód od Łaby nie można uznać za charakterystyczne tylko dla tamtych terytoriów. Są one bowiem właściwe dla wszystkich procesów, w których dawna własność feudalna nie uległa gwałtownemu unicestwieniu lecz — po pozbawieniu jej dotychczasowego jej władztwa — przeistoczyła się we własność typu kapitalistycznego.

Odmienność form własności feudalnej na wschodzie i zachodzie Niemiec zdeterminowana przez czynniki natury pozaekonomicznej i tylko pośrednio uzależniona od panujących tam ustrojów rolnych, pociągnęła za sobą rozbieżność obserwowanych procesów. Wyraża ją na terenach położonych na zachód od Łaby odrębny proces l i k w i d a c j i feudalnej własności praw, występujący równolegle do procesu p r z e k s z t a ł c e ń feudalnej własności ziemi. Na wschodzie Niemiec, gdzie w zasadzie brak było roz-

²⁹³ Tylko pewnych reminiscencji powyższego możemy dopatrywać się przy znoszeniu kościelnych obciążeń chłopstwa we wschodnich prowincjach Prus, które były z urzędu przedsięwzięte i realizowane przez władze.

szczepienia władztwa i własności feudalnej, paralelizm tych dwu procesów nie miał miejsca ²⁹⁴.

VIII

Lenin wyróżniał dwie drogi rozwoju kapitalizmu w rolnictwie, obiektywnie możliwe w warunkach rosyjskich. Jedną z nich nazwał pruską ²⁹⁵ i jej cechę charakterystyczną dostrzegał w wolnym tempie rozwoju kapitalizmu, hamowanego przez szereg przeżytków feudalnego ustroju (przede wszystkim w postaci utrzymania obszernych latyfundiów). Druga droga, amerykańska ²⁹⁶, odznaczała się według Lenina silnym, dynamicznym i szybkim tempem swego rozwoju, nie hamowanego żadnymi pozostałościami poprzednich formacji. Z najwcześniejszego sformułowania, które Lenin dał w tym przedmiocie, widać wyraźnie, jak w ramach każdej z tych dróg miały wyglądać dzieje feudalnej własności ziemi. Oto przy drodze pruskiej „dawna gospodarka obszarnicza, związana tysiącnymi niemi z poddaństwem, zachowuje się przekształcając się powoli w czysto kapitalistyczną „junkierską” gospodarkę. Podstawą ostatecznego przejścia od odrobków do kapitalizmu jest wewnętrzne przeobrażenie się pańszczyźnianej gospodarki obszarniczej. Cały agrarny ustrój państwa staje się kapitalistycznym zachowując na długo cechy pańszczyźniane”. Przy drodze tzw. amerykańskiej „dawną gospodarkę obszarniczą łamie rewolucja, burząc wszystkie pozostałości poddaństwa, przede wszystkim zaś wielką własność ziemską. Podstawą ostatecznego przejścia od odróbek do kapitalizmu jest wolny rozwój drobnej gospodarki chłopskiej, która otrzymała ogromny bodziec dzięki wywłaszczeniu ziem obszarniczych na rzecz chłopstwa” ²⁹⁷.

Trzeba podkreślić z dużym naciskiem, że te dwie możliwości Lenin widział w konkretnych warunkach rosyjskich, gdzie istniała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana wzgl. (w czasie rewolucji 1905 r.) jej nader istotne pozostałości. I dlatego

²⁹⁴ Specyficzną formą feudalnej własności praw na wschodzie Niemiec mógł być wypadek, gdy majątek rycerski został nabyty przez mieszczanina lecz w ten sposób, iż jurysdykcja patrymonialna pozostała w ręku szlachcica, poprzedniego właściciela. Jest oczywiste, że tutaj likwidacja owej specyficznej *Gerichtsherrschaft* następowała w identyczny sposób jak na zachodzie Niemiec: przez wejście w życie przepisów ustawy z 2 I 1849 r., która zniosła bez odszkodowania sądownictwo patrymonialne i wiążące się z nim chłopskie powinności.

²⁹⁵ Lenin twierdzone to formułował wielokrotnie, dla przykładu można tu przytoczyć *Dzieła*, t. 13 (wyd. ros.), Moskwa 1947, s. 216, t. 15, Moskwa 1947, s. 28.

²⁹⁶ Ibidem, t. 15, s. 65 i wiele innych.

²⁹⁷ Lenin, *Dzieła* (wyd. polskie), t. 3, Warszawa 1953, s. 21.

nie można uwag tych dowolnie uogólniać i stosować sztywnie do innych społeczeństw i okoliczności. Tak najwyraźniej rozumiał sprawę również Lenin i uogólniając pojęcie drogi amerykańskiej odmiennie i szerzej je już potraktował. Stwierdził bowiem, że odpowiadający tej drodze typ rozwoju występował albo przy zupełnym braku gospodarki rolnej, albo wówczas, gdy gospodarka ta została zlikwidowana przez rewolucję²⁹⁸. Takie postawienie sprawy zmienia zasadniczo postać rzeczy.

Niestety jednak późniejsi komentatorzy Lenina przeoczyli zupełnie powyższe istotne rozróżnienie i drogę pruską i amerykańską sprowadzili do płaszczyzny likwidacji wielkiej gospodarki rolnej. W ich rozumieniu droga amerykańska wyrażała się nie w gwałtowności rozwoju kapitalizmu, lecz w unicestwieniu za jednym zamachem dawnej feudalnej gospodarki. Jako klasyczny przykład wysuwano z reguły Francję. I tak np. w radzieckim podręczniku ekonomii politycznej czytamy po stwierdzeniu, że we Francji przebiegły zmiany na drodze amerykańskiej, iż „rewolucja burżuazyjna w latach 1789—1794 zlikwidowała własność ziemską. Skonfiskowane ziemie szlachty i duchowieństwa zostały rozprzedane. W kraju zaczęła przeważać drobna gospodarka chłopska”²⁹⁹. Sformułowanie to jest nieprecyzyjne i może sugerować, że we Francji istniała gospodarka folwarczna. Wiadomo jednak, że we Francji przed rewolucją nie było folwarku, że wielcy właściciele ziemscy nie byli producentami rolnymi, i nawet ziemie pozostałe przy ich dworach (*réserves seigneuriales*) wydzierżawiali niewielkimi częściami³⁰⁰. W sensie gospodarczym nie było zatem po prostu co likwidować. Także drobna gospodarka rolna nie zaczęła przeważać dopiero po rozprzedaży dóbr narodowych. Jej przewaga była faktem charakterystycznym już dla Francji XVII i XVIII w.³⁰¹.

Powyższe sprostowania nie mają przeczyć „amerykańskości” dróg rozwojowych kapitalizmu we francuskim rolnictwie. Przeczą one tylko schematycznemu i nieściśłemu pojmowaniu tej drogi przez autorów cytowanego podręcznika. „Amerykańskość” rozwoju kapitalizmu w rolnictwie Francji leżała bowiem nie w likwidacji własności ziemskiej, lecz w tempie i szybkości tego rozwoju, umożliwionych przez bezapelacyjne uchylenie wszelkich instytucji dotychczasowego rolnego ustroju.

Wszystkie kraje, dla których dotychczas omówiliśmy proces przekształceń feudalnej własności, objęte były (według sformułowań powo-

²⁹⁸ Lenin, *Dzieła* (wyd.ros.), t. 13, Moskwa 1947, s. 216.

²⁹⁹ *Ekonomia polityczna* (podręcznik), Warszawa 1956, s. 248.

³⁰⁰ H. Séé, *Französische Wirtschaftsgeschichte*, Jena 1930, Bd. I, s. 157—158.

³⁰¹ Ibidem, Bd. I, s. 156—157. Por. też P. Cauwés — Ch. Gide, *Die Bauernbefreiung in Frankreich*, HSW II, s. 587.

lanego podręcznika) pruską drogą rozwoju kapitalizmu w rolnictwie³⁰². Nie jest to jednak, jak widzimy, zdanie słuszne, ponieważ co najmniej większość ziem zachodnio-niemieckich wykazywała cechy właściwe dla amerykańskiej drogi: brak folwarku o jakimś decydującym znaczeniu dla ustroju gospodarczego oraz stosunkowo szybkie i konsekwentne zlikwidowanie feudalnych obciążeń. Mając na względzie, że znoszenie ciężarów feudalnych nie zawsze było aktem jednorazowym na tych ziemiach, byliśmy skłonni traktować *Westelbien* nie jako teren amerykańskiej drogi, lecz drogi o mieszanym „amerykańsko-pruskim” charakterze.

Dla dopełnienia nakreślonego dotychczas obrazu trzeba zatem poznać jeszcze orientacyjnie interesujące nas procesy na terytorium o tzw. amerykańskiej drodze rozwoju. Przykładowym krajem będzie Francja.

Własność feudalna we Francji w XVII i XVIII w. odpowiada ściśle wyobrażeniom, które wyrzobiliśmy sobie o tej instytucji i strukturą swą zbliża się ściśle do form, które znamy z Niemiec wschodnich. Wśród praw francuskiego feudała wyróżniają się wyraźnie jego prawa własnościowe od przysługujących mu uprawnień o charakterze władczym. Widzimy tam własność pełną i niczym nieograniczoną, która przysługiwała panom do ziem, które oni sami gospodarczo wykorzystywali i które wydzierżawiali czasowo ze swej *réserve seigneuriale*. Obok niej występowały pewne szczególne formy dzierżawy, pozostawiające panu własność ziemi, lecz w pewnym sensie ograniczoną. Tak było przy *domaine congéable* w dolnej Bretanii, gdzie dzierżawca (jak hannowerski majer) był właścicielem budynków. W okolicach Nantes tzw. *complant* dawała dzierżawcy własność szczepów winogrodu, gdy ziemia pozostawała własnością pana, jak długo zatem istniała winnica, tak długo posiadał ją chłop, po zniknięciu winorośli gospodarstwo przypadało z powrotem panu gruntowemu. W pewnych wypadkach prawa do ziemi francuskich dzierżawców przybierały postać zbliżoną do niemieckiej dziedzicznej dzierżawy (*Erbpacht*), która jak wiemy formalnie dawała panu pełną własność, faktycznie jednak przyznawała chłopu prawa nader zbliżone do własności podległej. Takimi na terenie Francji było *droit de marché* (Pikardia) i występująca na południu *locataires perpétuelles*³⁰³. Znacznie węższe były prawa panów do innych gospodarstw chłopskich; tutaj stanowiły tylko własność zwierzchnią³⁰⁴. Wśród władztwa, które przysługiwało panu feudalnemu z łatwością dostrzegamy wszystkie znane nam już skądinąd elementy. I tak mamy tu prawo do pobierania renty feudalnej (pańszczyzny i czynsze), mamy pańskie *banalités*, prawo łowów, laudemia (*lods et ventes, rachat*,

³⁰² *Ekonomia polityczna*, s. 247.

³⁰³ Sée, *Wirtschaftsgeschichte*, Bd I, s. 159—160.

³⁰⁴ Cauwès — Gide, *Bauernbefreiung*, s. 587; Sée, *Wirtschaftsgeschichte*, Bd. I, s. 161.

acapte), mamy wreszcie przysługujące panu sądownictwo (co prawda ograniczone już tylko do spraw karnych) i płynące z niego pożytki. Osobista zależność feudalna już tylko szczątkowo występowała w ówczesnej Francji. Pozostały jednak pewne dochody z tego tytułu, które miał prawo pobierać pan, nosiły one jednak już charakter ciężarów rzeczowych³⁰⁵.

Jest rzeczą niezwykle ważną, że feudalna własność ziemi we Francji jeszcze przed rewolucją zaczęła ulegać pewnym stopniowym przekształceniom. Jednym z nich było powolne zanikanie poddaństwa i chłopskich obciążeń, które z niego płynęły. Dalszym objawem tego procesu było powolne zawężanie się pańskich praw własnościowych w drugiej połowie XVIII w. i rozrost przestrzenny chłopskiej własności³⁰⁶. W niektórych okolicach własność feudalna w ogóle zaczęła zanikać, a to przede wszystkim tam, gdzie występowało największe ożywienie gospodarcze³⁰⁷. Stwierdzamy w ten sposób we Francji przed rewolucją istnienie spontanicznych „odcołnych” procesów, które powodowały stopniowe przekształcanie feudalnej własności ziemi. Jest to zjawisko identyczne do tych, które znamy powszechnie z Niemiec wschodnich i częściowo również z ziem położonych na zachód od Łaby.

Jak wiadomo, likwidacja feudalnej ziemi we Francji została urzeczywistniona przez Wielką Rewolucję. Uchwałą z 4 VIII 1789 r. została bez odszkodowania zniesiona zależność poddańcza, patrymonialne sądownictwo, prawo łowów jako tzw. *féodalité dominante*. Renty gruntowe jako *féodalité contractante* zostały utrzymane, lecz równocześnie dopuszczono ich znoszenie. W dniu 15 III 1790 r. możliwość znoszenia rozciągnięto również na pewne inne dochody pańskie (np. wszelkie rodzaje laudemów). Rozporządzenia wykonawcze (3—9 V 1790 r.) przewidywały dla realizacji tych postanowień zawieranie indywidualnych umów przez strony, a zatem formę znaną nam doskonale z terenu Niemiec i innych państw Europy Środkowej. 14 IV 1790 r. zniesiono dziesięciny kościelne. W dwa lata później (25 VIII 1792) postanowiono, że reforma ma objąć wszystkie ciężary chłopskie. Zasadniczy cios, któremu podobnych nigdzie indziej znaleźć nie można, zadało feudalnej własności ziemi rozporządzenie Konwentu z 17 VII 1793 r. Zniosło ono bez odszkodowania wszystkie ciężary feudalne i nakazało zniszczenie w ciągu trzech miesięcy wszelkich dokumentów i „tytułów prawnych”, na których opierały się zniesione obciążenia³⁰⁸. W ten sposób, za jednym zamachem niejako, chłopci stali się pełnymi i wolnymi właścicielami posiadanych ziem, dawna zaś własność feudalna przestała istnieć. Pozostały z niej tylko prawa do ziem (jak wiemy

³⁰⁵ Ibidem, s. 161 i n.

³⁰⁶ Ibidem, s. 156.

³⁰⁷ Ibidem, s. 166.

³⁰⁸ Ibidem, Bd. II, s. 21—30.

zupełnie niewielkich) dotychczas przez szlachtę bezpośrednio gospodarczo wykorzystywanych.

Proces przekształceń feudalnej własności ziemi sprowadził się tu zatem do dwóch zmian, co prawda urzeczywistnionych w bardzo krótkim przeciągu czasu i bez odszkodowań: do likwidacji pańskich praw własnościowych wobec ziem chłopskich oraz do zniesienia całego wielopostaciowego władztwa, które mu wobec chłopu przysługiwało. Wykształcona następnie wielka własność obszarnicza nie miała nic wspólnego z poprzednią własnością feudalną. Przed rewolucją nie było we Francji folwarku. Nie było więc nawet obiektywnej możliwości przekształcenia się feudalnej własności w kapitalistyczne obszarnictwo.

Miedzy pruską i rewolucyjną („amerykańską”) drogą rozwoju widzimy więc — gdy chodzi o przekształcenia własności feudalnej — cały szereg istotnych podobieństw. Różnice, które tu prócz tego występują, sprowadzają się przede wszystkim do skomasowania w warunkach rewolucji całokształtu przemian do bardzo krótkiego przeciągu czasu i do radykalności posunięć, co spowodowało, iż we Francji żadne feudalne pozostałości nie przetrwały do następnej epoki. O burzeniu jakiegś gospodarki w sensie produkcji określonego typu, ani przy pruskiej ani przy francuskiej drodze nie było mowy. Zburzono tylko ustrój, a wraz z nim własność feudalną jako podstawową instytucję prawną dotychczasowego ustroju. Przy drodze rewolucyjnej uczyniono to gwałtownie, konsekwentnie, jednym cięciem miecza; w drodze pruskiej powoli i stopniowo, największe korzyści zapewniając dotychczasowym feudalnym właścicielom.

IX

Na zakończenie naszych rozważań trzeba zebrać uzyskane wyniki.

1. Własność feudalna, jako podstawowa instytucja ustrojowa feudalizmu występowała w odniesieniu do ziemi i określonych praw. Rola decydująca pod względem ustrojowym przypadła feudalnej własności ziemi, która zresztą była chronologicznie wcześniejsza. Równoległość występowania obu tych form jest w zasadzie powszechna dla feudalizmu, przy czym najpospolitszym przykładem feudalnej własności praw jest przysługujące Kościołowi prawo pobierania dziesięcin z gruntów chłopskich. Na pewnych terytoriach (Niemcy zachodnie) w czasach nowożytnych rozszczepienie feudalnego władztwa między kilka odrębnych podmiotów stało się zjawiskiem niezwykle częstym tak, że feudalna własność praw zaczęła tam ciężarem gatunkowym przeważać feudalną własność ziemi. Na terenach Niemiec wschodnich feudalna własność praw występowała tylko w ilościach znikomych. Dlatego też rozszczepienie władztwa feudalnego można uznać za *signum specificum* Niemiec zachodnich.

2. Przekształcenia i likwidacja feudalnej własności praw u schyłku feudalizmu przybrały zupełnie odmienną postać niż metamorfoza feudalnej własności ziemi. Przekształcenia praw stanowiły z reguły akt jednoznaczowy, powiązany z opublikowaniem odpowiednich przepisów, które *nota bene* nie zawsze były rezultatem rewolucji. Inne były przekształcenia feudalnej własności ziemi. Te zawsze stanowiły pewien dłuższy lub krótszy proces, złożony z szeregu kolejnych zmian. Długotrwałość tego ostatniego procesu była uzależniona od dwu czynników. Pierwszy z nich był natury społeczno-politycznej i stanowiła go rewolucja burżuazyjna lub burżuazyjno-demokratyczna. We wszystkich poznanych procesach Wiosna Ludów spowodowała gwałtowne przyspieszenie i uradykalnienie przeprowadzanych reform. Zjawisko to wystąpiło najjaskrawiej we Francji, gdzie w wyniku Wielkiej Rewolucji feudalna własność została bezapelacyjnie starta z powierzchni ziemi. — Drugi czynnik był natury ekonomicznej i stanowiła go wielka produkcja feudałów w postaci folwarku. Mimo obiektywnych możliwości likwidacji feudalnej własności ziemi na dwojakiej drodze: rewolucyjnej i ewolucyjnej, w warunkach istnienia folwarku wystąpiła tylko druga z nich. Tam gdzie istniał folwark, gdzie wielka własność feudalna brała bezpośredni udział w produkcji rolnej, wszędzie tam obszarnicza własność ziemi powstawała wskutek stopniowych przekształceń dotychczasowych feudalnych folwarków w wielkie gospodarstwa rolne typu kapitalistycznego.

3. Spośród uwzględnionych w naszym omówieniu ziem terytoria o ustroju folwarczno-pańszczyźnianym charakteryzują się stopniowymi i dlatego długotrwałymi przekształceniami własności feudalnej, a zatem drogą „pruską”. Radykalność przemian, czyli droga rewolucyjna w zakresie likwidacji feudalnej własności ziemi (niesposób tu bowiem mówić o drodze „amerykańskiej”) — charakteryzuje Francję. Niemcy zachodnie są terenem o wyraźnie mieszanym, przejściowym charakterze. Związki tych trzech form interesujących nas procesów z odmiennościami ustroju rolnego na odnośnych terytoriach są niezaprzeczalne.

Mimo istniejących różnic (przede wszystkim co do tempa zachodzących przekształceń) wszystkie trzy formy przekształceń feudalnej własności ziemi u schyłku epoki mają pewne nader istotne cechy wspólne. Jest nimi wyraźna ich stopniowość, niezaprzeczalna nawet w stosunkach francuskich. Ich najcharakterystyczniejszym wyrazem jest spontaniczność przemian „oddolnych”, chronologicznie wyprzedzających zarówno wszelkie reformy jak i dzieło rewolucji (we Francji). Przesłanek tych „oddolnych” przekształceń należy doszukiwać się w gospodarczym rozwoju wsi, w szczególności zaś w coraz silniejszym przenikaniu układu kapitalistycznego do produkcji rolniczej.

Kazimierz Orzechowski (Wrocław)

LA PROPRIÉTÉ FÉODALE ET SES TRANSFORMATIONS AU DÉCLIN
DE LA FÉODALITÉ

Résumé

La notion de la propriété féodale, en tant que réunion dans les mêmes mains de la propriété de la terre et d'une autorité spécifique sur les hommes possédant cette terre ou la peuplant, constitue le point de départ de la dissertation. La propriété féodale, dans son essence, est loin d'être uniforme. Elle comprend en effet, des droits de propriété d'une étendue diverse (à partir de la propriété entière et des droits de seigneurie, jusqu'aux droits se réduisant en pratique à la perception uniquement de certaines contributions), ainsi qu'une autorité de trois sortes, découlant: de la propriété, appartenant au seigneur, de la terre possédée par le paysan; de la sujétion personnelle du paysan, ainsi que de l'exercice par le seigneur de la justice et des fonctions policières.

En discutant l'interprétation admise jusqu'ici des termes *Grundherrschaft* et *Gutsherrschaft* — qui étaient traités, de règle, sur le plan économique, où on les opposait l'un à l'autre — l'auteur constate d'abord que ces deux notions ont un sens purement juridique, et qu'elles doivent être traitées uniquement comme telles. Il aboutit ensuite à la constatation que la *Grundherrschaft* est un synonyme de la propriété féodale de la terre, tandis que la *Gutsherrschaft* signifie aussi cette propriété, mais possédant une forme spécifique, liée à l'économie basée sur la réserve seigneuriale et sur les corvées.

L'auteur examine ensuite le problème des formes de la propriété féodale, en l'envisageant, toutefois, sous l'aspect des formes et des modes d'exploitation féodale, réalisées par cette propriété sur les territoires particuliers. Il aboutit à cette occasion à deux conclusions. D'abord — et ceci en se fondant sur les conditions existant en Allemagne occidentale et sur la division, y apparaissant, de la propriété féodale en *Grundherrschaft*, *Gerichtsherrschaft* et *Leibherrschaft* — que cette propriété pouvait se manifester sous deux formes: comme propriété féodale de la terre et comme propriété féodale des droits. Cette dernière apparaît, selon l'auteur, également à l'est de l'Elbe — surtout comme droit de l'Eglise de lever la dîme (sur les terres paysannes). La suivante observation, qu'il fait à ce sujet, est que pour les territoires où dominait l'économie basée sur la réserve seigneuriale et les corvées, la réunion dans les mêmes mains de la propriété de la terre et de tous les éléments de l'autorité seigneuriale constituait un trait caractéristique. Tandis que pour les terres où l'économie était basée sur le cens, était typique, selon l'auteur, une forte prépondérance de l'un des aspects de l'autorité découlant de la propriété de la terre possédée par les paysans, p. ex. de la *Leibherrschaft* dans l'Allemagne du Nord-Ouest, ou de l'autorité judiciaire (*Gerichtsherrschaft*) dans l'Allemagne du Sud-Ouest, de la seigneurie en France etc. En particulier, l'auteur indique comme trait caractéristique de la propriété féodale en Allemagne occidentale, sa dispersion sur le territoire, et surtout la diversité de sa nature, c.-à-d. que presque chacun des éléments de l'autorité féodale y appartenait à une autre personne.

Un exposé détaillé et suivi au sujet des transformations de la propriété féodale de la terre en Silésie, à partir de la moitié du XVIIIe jusqu'à la moitié du XIXe siècle, mène l'auteur à la conclusion que c'est là que les droits de propriété des seigneurs sur les terres paysannes avaient commencé le plus tôt à se réduire (2me moitié du XVIIIe siècle). La liquidation de l'autorité seigneuriale se produisit beaucoup plus tard, vu

qu'elle se manifesta sur une échelle plus large seulement à partir du début du XIXe siècle (abolition de la servitude personnelle en 1807, possibilité de suppression des charges féodales en vertu des édits de 1821 et de 1845). La révolution bourgeoise et démocratique du Printemps des Peuples apporta la fin de ce processus en supprimant le droit de chasse des seigneurs et la justice patrimoniale, et en permettant d'achever la réforme sans nulle restriction. Ainsi la propriété féodale de la terre fut réduite uniquement à un de ses éléments antérieurs, notamment: au droit de propriété entière sur les terres exploitées directement par le seigneur, c.-à-d. les réserves seigneuriales et les forêts. C'est en cela que consiste la métamorphose de la propriété féodale en propriété capitaliste sur le terrain, examiné plus strictement, de la Silésie.

La propriété féodale des droits, apparaissant dans un nombre limité de cas en Silésie (la dîme surtout, à laquelle étaient soumis les paysans au profit de l'Eglise), fut liquidée dans la seconde moitié du XIXe siècle.

Dans les parties suivantes de son exposé, l'auteur cherche des fondements permettant de généraliser les conclusions qu'il a tirées. Ayant examiné dans ce but — sur la base de données recueillies à titre d'information — les conditions existant dans d'autres pays à économie fondée sur la réserve seigneuriale et sur les corvées, c.-à-d. au Danemark, dans le Schleswig-Holstein (en partie), dans la République de Pologne d'avant les partages et ensuite dans le Duché de Varsovie et dans la République de Cracovie, en Autriche et en Russie des tsars, il arrive finalement à la généralisation suivante, notamment: que le trait commun des processus de transformation de la propriété féodale de la terre dans ces pays est leur étroite liaison avec les changements se produisant dans l'agriculture et transformant celle-ci en agriculture capitaliste, ainsi que la gradualité bien nette de ces processus. L'auteur désigne comme territoires à économie basée sur la réserve seigneuriale et les corvées, mais s'écartant de la principale voie de transformation dans les processus en question: le Mecklembourg et la Poméranie Suédoise.

En cherchant des généralisations encore plus strictes, l'auteur examine d'une manière analogue les conditions au Hanovre dans l'Allemagne de l'ouest, dans les provinces occidentales de la Prusse, les anciens Etats de Nassau, de Hesse et de Bade, au Wurtemberg, en Bavière et dans les Etats saxons. Le caractère différent des processus sur ces territoires est déterminé par la division de la propriété féodale en propriété féodale des droits et en propriété féodale de la terre. La liquidation de la première de ces formes de propriété s'y produisit assez vite, la législation d'Etat jouant un rôle relativement important. La propriété féodale de la terre ne fut point liquidée, mais subit une métamorphose spécifique — comme à l'Est. Le processus de cette métamorphose spécifique était en principe — analogue à celui de l'Est, sauf qu'il se fit plus vite — en particulier en ce qui concerne la transformation des droits seigneuriaux de propriété.

Le dernier chapitre de la dissertation est consacré à l'analyse des résultats acquis en rapport avec la théorie de Lénine sur la voie prussienne et américaine au développement, l'auteur tenant compte, en plus, des conditions françaises.